

KTERÉHO UKŘIŽOVANÉHO VŮDCE POUŽIL JAKO PŘÍKLAD SENECA. *DE IRA* I, 2, 2?¹

Ivan PRCHLÍK

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav řeckých a latinských studií
Nám. Jana Palacha 1/2
116 38 Praha 1
Česká republika
ivan.prchlik@ff.cuni.cz

PRCHLÍK, Ivan. Which Crucified Leader Used Seneca. *De Ira* I, 2, 2 as an Example? In *Studia Historica Nitriensia*, 2019, vol. 23, no. 2, pp. 293-329, ISSN 1338-7219, DOI: 10.17846/SHN.2019.23.2.293-329. Léon Herrmann's attempt at identifying the six anonymous leaders presented by Seneca in his *De ira* as exempla of the victims of anger has met little interest so far. As in the sixth one he wanted us to see Jesus of Nazareth, it is no surprise that his attempt remained neglected as a whole, since his method of discovering new non-Christian testimonies to Jesus and early Christianity has rightly fallen into disrepute as being almost non-scientific. Seneca's leaders, however, do not draw too much attention even of his modern commentators or translators who only now and then try to identify them and never more than two of them. Herrmann's attempt and the few reactions to it thus at least increases the number of candidates and some clues are even at hand for better verification of all the identifications as yet suggested of these six leaders. Following these clues, there are some conditions, yet certainly very unlikely to have actually occurred, under which Jesus could be considered to have been in Seneca's mind. Further interesting speculations on the date of the *De ira* and the conditions of the early Christian community in Rome can be added, yet bearing in mind the very frail basis upon which they rest.

¹ Tento příspěvek byl podpořen programem Univerzitní výzkumná centra UK č. 204053. Odlišně od zvyklostí tohoto periodika jsou v něm některé standardní příručky či ediční řady citovány svými obvyklými zkratkami:

FGrH ... Die Fragmente der griechischen Historiker, Berlin: Weidmann; Leiden: Brill, 1923 – 1999.

HdAW ... Handbuch der Altertumswissenschaft. München, Beck: 1885 –.

PIR² ... Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III. Editio altera. Berolini et Lipsiae: De Gruyter, 1933 – 2015.

RE ... Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, neue Bearbeitung. Stuttgart: Metzler; München: Druckenmüller, 1893 – 1980.

SIG³ ... Sylloge inscriptionum Graecarum. A Guilelmo Dittenbergero condita et aucta, nunc tertium edita. Lipsiae: Hirzel, 1915 – 1924.

ThLL ... Thesaurus Linguae Latinae. Lipsiae et Stutgartiae: Teubner; Monaco: Saur; Berolini et Novi Eboraci: De Gruyter, 1894 –.

Všechny překlady úryvků originálních pramenů nepřipsané konkrétním překladatelům jsou mé vlastní.

Klíčové slová: mimokřesťanská testimonia; Ježíš; okolnosti Ježíšova ukřižování; počátky křesťanství v Římě; Senecovy vědomosti o křesťanství; datace spisu *De ira*;

Keywords: Non-Christian Testimonies; Jesus; Circumstances of Jesus' Crucifixion; Beginnings of Christianity in Rome; Seneca's Knowledge of Christianity; the Date of the *De ira*;

Kniha Léona Herrmanna *Chrestos. Témoignages païens et juifs sur le christianisme du premier siècle*² vzbudila, a to zcela oprávněně, především skeptické a negativní reakce. Identifikováním a stručným komentováním údajných svědectví pohan-ských a židovských autorů prvního století existence křesťanství (po dobu Hadrianovu) o Ježíšovi, křesťanech či křesťanství totiž tento badatel dokázal zaplnit 160 stran textu, což každému, kdo je i jen letmo obeznámen s pramennou situací k počátkům křesťanství, musí přijít podezřele mnoho. Na to ostatně různými způsoby poukázali už recenzenti této knihy. Jean Hadot³ totiž poznamenal, že Herrmann jen málokteré ze svědectví, která zvažoval, vyloučil, a dále zauvažoval, zda jeho motivací k takovému přístupu nebylo občasné hyperkritické odmítání možné přítomnosti jakýchkoli narážek na křesťanství v daném okruhu textů. Herrmann však podle něho zašel do opačného extrému. Pierre Courcelle⁴ zase upozornil na problematičnost prvku, s nímž podle Herrmanna dotyční antičtí autoři pracovali, tedy „règle du silence“, protože díky němu badatel může nacházet skryté narážky, kdekoli potřebuje. K tomu Courcelle vypíchl hlavní, dle názoru samotného Herrmanna⁵, výdobytky jeho knihy, totiž „objev“ nejstarší datované aluze na odsouzení apoštolů Petra a Pavla v Senecovu *De clementia*, vylíčení Pavlovy popravy ve *Pharsaliích* a údaj o místě, kde byl ukřižován a pohřben Petr, u Tacita⁶. Herrmannovu metodu však označil za intuitivní věštění, které (proto) vzdoruje kritice, a Herrmanna samotného za Sirénu, která láká čtenáře k další samostatné aplikaci této metody společně s jeho nejoblíbenější formulací „il n'est pas impossible que ...“. Pierre Langlois⁷ pak mimo jiné první dva z výše uvedených Herrmannových „objevů“ rozebral podrobněji: v prvním případě Herrmann musel dotyčnou pasáž rozdělit na dvě jakoby samostatné části, ačkoli k tomu jiný důvod než pouze účel světicí prostředky není, v druhém se musel odchýlit od přinejmenším tradiční datace Pavlovy smrti. Jean Béranger⁸ vypíchl jiné, dle sebe absurdní, závěry, ale také konkrétně pojmenoval nedostatky Herrmannovy metody, totiž stavění důkazů na hypotézách, na manipulaci s prameny, na nefunkční komparaci údajů a na fantaskních výkladech a závěrech. A k tomu mu, zcela oprávněně, vytkl, že naprosto ignoruje práce ostatních badatelů⁹.

² HERRMANN, Léon. *Chrestos. Témoignages païens et juifs sur le christianisme du premier siècle*. Bruxelles: Latomus, 1970.

³ HADOT, Jean. In *Archives de sciences sociales des religions*, 1974, roč. 19, č. 38, s. 200 = Tentýž. In *L'Antiquité classique*, 1976, roč. 45, s. 734.

⁴ COURCELLE, Pierre. In *Revue des études anciennes*, 1970, roč. 72, s. 487-488.

⁵ Srv. HERRMANN, ref. 2, s. 168.

⁶ Srv. postupně HERRMANN, ref. 2, s. 56-57, 92-93 a 162-164.

⁷ LANGLOIS, Pierre. In *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1971, s. 137-139.

⁸ BÉRANGER, Jean. In *Museum Helveticum*, 1971, roč. 28, s. 252.

⁹ Další kritické postřehy přinesli FONTAINE, Jacques. In *Revue des études latine*, 1970, roč. 48, s. 640-641, který upozornil i na to, že Herrmannova už tak problematická snaha číst mezi řádky často ústí do zásahů přímo do textu pramenů, MÉNARD, Jacques-E. In *Revue de l'histoire des*

I přes téměř výhradně negativní ohlasy Herrmann ve své pozdější knize *Sénèque et les premiers chrétiens*¹⁰ svou původní argumentaci, respektive tu týkající se Senecy, v podstatě zopakoval, pročež sklídl tytéž odmítavé reakce. Robert Turcan¹¹ navíc výčet „objevů“, které evidentně považoval za výsledek toho, že Herrmann viděl křesťany i jejich odpůrce úplně všude, nakládá s prameny, jak potřeboval, a příliš popustil uzdu své fantasie, zakončil poznámkou, že v tomto žánru dává přednost *Quo vadis*. Oprávněnost takových reakcí paradoxně – ale i velmi ilustrativně – potvrzuje i jedna z mála pozitivních recenzí, v níž Bernard Mortureux¹² Herrmanna naopak chválí za to, že není otrokem pramenných zpráv, ale dovedně je využívá k utváření koherentního obrazu historie¹³.

religions, 1971, roč. 180, s. 196-197, který polemizoval s dalšími konkrétními závěry, byť našel i jeden (viz níže na s. 296n. s pozn. 17), který kvitoval, FRIEND, William Hugh Clifford. In *Gnomon*, 1971, roč. 43, s. 723-724, který se podivil, že Herrmann ignoruje i svou „předskokanku“, pokud jde o důvěru v některé nedůvěryhodné zprávy i míru známosti křesťanství v římské společnosti 1. stol. n. l., tedy Martu Sordi, a jeho metodu trefně prohlásil za „unlimited speculation“, která nepřináší přesvědčivé výsledky, SEAVER, James E. In *The Classical World*, 1971, roč. 64, s. 172-173, který ocenil pouze Herrmannův kritický postoj k ježišovským a janokřtitelské pasáži u Flavia Iosepha (viz níže v pozn. 14), jeho odhalení dalších svědectví o křesťanech však prohlásil za neprůkazná, ERNOUT, Alfred. In *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*, 1972, roč. 46, s. 164-165, který poukázal i na stimul, jímž Herrmannovi bylo postesknutí liberálního, a proto nakonec exkomunikovaného, katolického teologa Josepha Turmela na to, že mimokřesťanských svědectví o počátcích křesťanství je málo (k čemuž viz i HERRMANN, ref. 2, s. 168), FAUTH, Wolfgang. In *Gymnasium*, 1972, roč. 79, s. 463-466, který uznal, že ačkoli mnoho z toho, co Herrmann prezentuje, je neprokazatelné, nevylučuje to, že polemika s ním nemůže být přínosná, načež s ním o mnoha konkrétních závěrech polemizoval, často s odvoláním na autority, jež pominout neměl především sám Herrmann (snad kromě česky psaného článku Josefa Česky, za jehož znalost je spíše třeba Fautha pochválit než Herrmanna kritizovat), a CERESA-GASTALDO, Aldo. In *Maia*, 1973, roč. 25, s. 167-168, který upozornil na to, že o dvou z Herrmannem „objevených“ aluzí, totiž na *agapé* v Petroniově *Saryricu* a na utrpení Krista v *Hérakleovi na Oitě*, uvažoval už (Herrmannem opět necitovaný) Francesco Della Corte, ale současně se podivil, v konfrontaci s jeho nekritičností, Herrmannově hyperkritičností, pokud jde naopak o standardně uznávaná testimonia, v nichž Herrmann bez jakékoli opory viděl plno interpolací, či je odmítal jako celek. Nakonec ale ocenil aspoň to, že Herrmannova kniha o problematiku jako takovou vzbuzuje zájem, v čemž byl ovšem špatným prorokem. Jedinou ne zcela kritickou recenzí tak je PIÑERO, F. In *Emerita*, 1972, roč. 40, s. 258-259, který některé z Herrmannových závěrů opatrně přijal (k jednomu viz níže na s. 296n. s pozn. 17), jiné ale i on považoval za přinejmenším diskutabilní či nepravděpodobné.

¹⁰ HERRMANN, Léon. *Sénèque et les premiers chrétiens*. Bruxelles: Latomus, 1979.

¹¹ TURCAN, Robert. In *Revue de l'histoire des religions*, 1981, roč. 198, s. 329-330.

¹² MORTUREUX, Bernard. In *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 1980, roč. 58, s. 669-670.

¹³ V dalších recenzích ABEL, Karlhans. In *Gymnasium*, 1980, roč. 82, s. 351-353 zasadil Herrmannovu knihu do kontextu aktuálního senecovského bádání, jemuž ale coby učené παιγνιον sama nepřispívá. Na otázku, kterou si Herrmann kladl, totiž nebyl schopen odpovědět už ani Augustinus, přestože znal i některé dnes už ztracené Senecovy spisy. Herrmann mu naopak připsal jiné, jejichž autorství je v moderním bádání sporné, což už samo o sobě přijatelnost jeho závěrů limituje stejně jako jeho přehlížení poznatků, jejichž platnost je uznávána všeobecně. K nespecifikovaným pochybnostem se i přes svůj obdiv k Herrmannovým nekonečným vědomostem přiznal WANKENNE, A. In *Les Études classiques*, 1980, roč. 48, s. 276, k jehož jednomu konkrétnímu vyjádření srv. i níže na s. 296n. s pozn. 17. CERESA-GASTALDO, Aldo. In *Maia*, 1981, roč. 33, s. 270 zapochyboval, že lze tvrdit, že o Senecových vztazích ke křesťanství může být řečeno cokoli jistého. Na minimum jistých údajů, o něž se Herrmann mohl opřít, což skýtá prostor nepodloženým fantaziím, ba někdy až směšným interpretacím, upozornil i SAN MARTÍN,

Tyto námitky by bylo lze rozšířit o další, ale také je možné poukázat na hlavní příčinu, proč jsou oprávněné (ve výše probraných recenzích je tu i onde spíše jen naznačena): Herrmannova znalost pramenů i schopnost postřehnout jinými nepostřehnuté detaily jsou totiž obdivuhodné a nelze mu ani zcela upřít kritického, ba někdy i hyperkritického ducha¹⁴, přesto však sám za zmíněnou příčinu neúspěchu jeho knih považují právě naprostou absenci potřebné dávky kritičnosti, jež sama by musela stačit na to, aby leckdy jinak pozoru hodná vyjádření těch kterých pramenů nevztahoval naprosto svévolně na křesťany a křesťanství a nestavěl na tom, jako kdyby šlo o bezpečně prokázané skutečnosti, další konstrukce. Navíc tím, že právě toto činí, vytváří falešný dojem kumulativního důkazu – čím více skrytých narážek na křesťany a křesťanství nachází, tím oprávněnější se cítí k tomu, aby jako takové identifikoval i vyjádření, která k tomu sama o sobě zavdávají už ne jen velmi pochybnou, ale dokonce ani tu nejmenší příčinu. Výsledkem tak je naprosto ahistorická představa o rozšíření křesťanství bezprostředně po svém vzniku v prostředí římské elity, a to jak společenské, tak intelektuální, o napětí mezi těmito „křesťany“ a ostatními, které však bylo ventilováno jen tajuplnými narážkami v literárních dílech, zatímco pokud jeho následkem došlo k jakýmkoli akcím, byly pečlivě režírovány tak, aby jejich skutečná podstata zůstala skryta. Takový obraz je však ve všech svých fázích už *a priori* nepravděpodobný, což samozřejmě nesmí vést k předpojatosti vůči němu, tím méně ho však lze přijmout jen na základě kumulace konstrukcí, jejichž mnohé články jsou podloženy jen problematicky, vůbec, či dokonce nepřijatelně.

I přes tyto a všechny další oprávněné výtky však v obou Herrmannových knihách¹⁵ přinejmenším jeden zajímavý objev prezentován je¹⁶, který dosud, jistě především vinou reputace, které se knihám i jejich autorovi dostalo, příliš zájmu,

Miguel Ángel. In Emerita, 1982, roč. 50, s. 386-388, který se navíc podivil tomu, že Herrmann pocítil potřebu zabývat se v celé jedné kapitole údajnou korespondencí Senecy s Pavlem (ostatně FAUTH, ref. 9, s. 464 za její opomenutí v předchozí knize Herrmanna výslovně pochválil). Na konkrétní vady Herrmannova přístupu upozorňuje v širším kontextu kritiky představ o Senecových vazbách na křesťanství i MORAVOVÁ-BARBU, Magdalena. Seneca „*saepe noster*“? In Listy filologické, 2000, roč. 123, č. 3-4, s. 337-347, zejm. 341-345. Naopak OROZ, José. In Helmantica, 1981, roč. 32, s. 433-434 obsah Herrmannovy knihy jen shrnul a vyjádřil přesvědčení, že k poznání skutečného Senecova postoje ke křesťanství přispívá.

¹⁴ Jeho odmítnutí autenticity obou ježíšových pasáží dochovaných u Iosepha, tedy FLAVIUS IOSEPHUS. *Antiquitates Iudaicae* XVIII, 3, 3 [63-64] a XX, 9, 1 [200], ovšem sám, byť z jiných důvodů než Herrmann, kvituje, janokřtitelská pasáž tamtéž XVIII, 5, 2 [116-119] však podle mě autentická je – ke všem třem srv. HERRMANN, ref. 2, s. 97-104, k první z ježíšových dále zde níže v pozn. 60, k druhé PRCHLÍK, Ivan. „Ježíš řečený Christos“ u Iosepha Flavia: Jistota nejistoty. In FRANO, Peter – HABAJ, Michal. *Antica Slavica*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2018, s. 77-152, zejm. 121-124 k Herrmannově argumentaci a 140-150 k přehledu argumentů proti autenticitě této zmínky. Dále pak HERRMANN, ref. 2, s. 148 s odkazem v pozn. 4 a 149n. prezentuje názor, že také Pliniův dopis o křesťanech, tedy PLINIUS. *Epistulae* X, 96, je interpolovaný, ten ale také nesdílím.

¹⁵ Zde budu vycházet z lehce podrobnějšího výkladu původního, k němuž srv. HERRMANN, ref. 2, s. 41-43, zatímco na mírně stručnější a trochu jinak strukturovaný pozdější, jak jej nabízí HERRMANN, ref. 10, s. 44-45, budu upozorňovat jen tehdy, je-li v něm tu i onde něco podáno odlišně.

¹⁶ Sám HERRMANN, ref. 2, s. 41 v pozn. 3 přiznává prvotní postřeh možného významu daného místa svému žáku Henri Jannemu, jehož práce svého učitele rozhodně nezapře, k čemuž srv. PRCHLÍK, Ivan. *Incestum ... et diros sacrorum ritus confingerent: Tacitus a údajný kruh řím-*

a to ani jen o svou verifikaci, nevzbudil¹⁷. Na samém počátku svého spisu *De ira* totiž Seneca poukazuje na to, jaké všechny škody kdy napáchal hněv, a mimo jiné vyjmenuje celkem šest *duces*, které dokonce zahubil, a to jednoho na jeho vlastní lůžku, druhého při hostině, třetího snad během soudního řízení na foru, případně na dohled z fora, čtvrtého zavraždil jeho vlastní syn, pátému proklála královské hrdlo ruka otrokova a šestý byl ukřižován¹⁸. Takto jsou tito *duces* dle Herrmanna

ských křesťanských aristokratů kolem Iunie Lepidy. In AVRIGA. Zprávy jednoty klasických filologů, 2017, roč. 59, č. 2, s. 34-62.

¹⁷ Z recenzentů obou knih ho zmínili pouze MÉNARD, ref. 9, s. 196n., který ho ovšem, aniž by se jím jakkoli hlouběji zabýval a v podstatě jen opisuje vyjádření přímo Herrmannova, označil za jeden šťastný (oproti mnoha nepodařeným) pokus o rozšíření portfolia zmínek Ježíše či křesťanů v mimokřesťanských pramenech, dále PIÑERO, ref. 9, s. 258, který uznal, že by mohlo jít o nejstarší svědectví o ukřižování Krista, a WANKENNE, ref. 13, s. 276, podle něhož je aluze na ukřižovaného vůdce ohromující, z čehož ovšem nevyplývá, zda sdílí i její interpretaci Herrmannem. A naopak ani MORTUREUX, ref. 12 mezi pochvalně zmiňovanými originálními prvky Herrmannova přístupu právě tento objev kupodivu nevypíchl, což ale samozřejmě nemusí znamenat, že by právě s ním nesouhlasil.

¹⁸ SENECA. *De ira* I, 2, 2 *Aspice tot memoriae proditos duces mali exempla fati: alium ira in cubili suo confodit, alium intra sacra mensae iura percussit, alium intra leges celebrisque spectaculum fori lancinavit, alium filii parricidio dare sanguinem iussit, alium seruili manu regalem aperire iugulum, alium in cruce membra diffindere*. Český překlad celé pasáže viz níže na s. 302. Text samotný, zde i všude níže převzatý z oxfordské edice L. Annaei SENECAE Dialogorum libri dvodecim. Recognovit breviqve adnotatione critica instruxit L. D. REYNOLDS. Oxonii: Clarendon, 1988, je v zásadě neproblematický, kromě svého závěru. Rukopis *Ambrosianus* C 90 z 11. stol., respektive, pokud jde o začátek spisu *De ira* včetně pasáže probírané zde, jeho doplnění podle neznámého vzoru z 12. stol., protože původní opisovač nemohl z neznámého důvodu tento začátek ve svém archetypu přečíst, i všechny od něj nesporně odvozené rukopisy pozdější totiž čtou *in cruce*, tedy ne zcela pochopitelný akuzativ místo ablativu, ale také plurál místo singuláru, přičemž těžko říci, zda tento plurál případně neměl být funkční. Dobře srozumitelné čtení *in cruce* nabízí rodina pozdních rukopisů ze 14.-15. stol., která je však plná závažných koruptel, a navíc je sporné, zda je skutečně na *Ambrosianu* nezávislá (k rukopisné tradici Senecových dialogů srv. REYNOLDS, s. v-xx, který tamtéž, s. viii, xiii-xiv a xvi-xvii zmíněnou rodinu za nezávislou považuje, a stručnější výklad pouze k *De ira* u MONTELEONE, Maria. *De ira*. In DAMSCHEN, Gregor – HEIL, Andreas – WAIDA, Mario. Brill's Companion to Seneca, Philosopher and Dramatist. Leiden / Boston: Brill, 2014, s. 133, která jiný rukopis než *Ambrosianus* vůbec nezmiňuje, pročez zřejmě žádný jiný za nezávislý nepovažuje). Druhý problém představuje čtení *diffindere*, tedy „rozštípnout“, které má *Ambrosianus* a jeden z něho odvozený rukopis, zatímco ostatní odvozené mají *diffundere*, „rozlévat“, a ona snad nezávislá rodina *distendere*, „napínat“, tedy opět nejsrozumitelnější čtení, jemuž zde ovšem Reynolds přednost nedal a zvolil *lectio difficilior* z *Ambrosianu*. I zde by ovšem bylo lze pomýšlet na to, zda snad rozdíl ve významu není funkční, a zda tedy Seneca neměl na mysli někoho, kdo byl na kříži, případně pomocí dvou či více křížů, rozerván na kusy. Proto stojí za to poukázat i na čtení ostatních autoritativních edic. Teubnerští editoři zvolili důsledný přístup, byť každý z nich jiný, protože v L. Annaei SENECAE Opera quae supersunt. Recognovit et rerum indicem locupletissimum adiecit Fridericus HAASE. Vol. I. Lipsiae: Teubner, 1887 je přijato čtení *Ambrosianu*, tedy *alium in cruce membra diffindere*, zatímco v L. Annaei SENECAE Dialogorum libros XII edidit Emil HERMES. Lipsiae: Teubner, 1905 naopak srozumitelnější *alium in cruce membra distendere*. Čtení *Ambrosianu* důsledně sleduje i edice z *Collection Budé*, SÉNÉQUE. Dialogues, tome premier, *De ira*. Texte établi et traduit par A. BOURGERY. Paris: Les Belles-Lettres, 1942, a má tedy *alium in cruce membra diffindere*, což ovšem tamtéž na s. 4 překládá jako „un troisième disloquer ses membres sur les branches d'une croix“, pročez na rozervání spíše trvá, nicméně spokojuje se jen s více rameny jednoho kříže. A naopak v Loebovce, SENECA. Moral essays. With an English translation by John W. BASORE. In three volumes, I. London: Heinemann / New York: Putnam, 1928, bylo zvoleno významově neproblematické

seřazení chronologicky a střídají se Římané a představitelé cizích národů, proč je identifikoval následovně: prvním je král Tarquinius Priscus zabitý ve své posteli v 6. stol. př. n. l., druhým Philippos Makedonský zabitý v Pelle v roce 336 př. n. l., třetím Sempronius Asellio zlyncovaný na fóru v roce 89 př. n. l.¹⁹, čtvrtým parthský král Fraátés III. zabitý Óródem v roce 58 př. n. l.²⁰, pátým Pompeius zavražděný v Egyptě v roce 48 př. n. l., v jehož případě pouze Herrmann na podporu této identifikace cituje několik pramenných zpráv²¹, a šestým Ježíš Kristus, ukřižovaný v roce 29 n. l.²²

čtení oné snad nezávislé rodiny rukopisů, tedy *aliūm in cruce membra distendere*. Zajímavé je, že obtížnější čtení *Ambrosianu*, zřejmě podle Bourgerého edice, cituje i HERRMANN, ref. 2, s. 41n. v pozn. 3, ovšem překládá, tamtéž, s. 42, mnohem zřetelněji než Bourgerý směrem k představě rozervání těla na ramenech kříže: „obligé un autre à laisser fendre ses membres sur les branches d’une croix“, ačkoli to s evangelním vyličením Ježíšovy smrti na kříži není kompatibilní. Pokud však jde o tuto studii, tyto nejasnosti byly v průběhu jejího vzniku brány v potaz, nakonec ale na možnost posoudit otázky v ní řešené žádný dopad nemají.

¹⁹ Herrmann sám neodkazuje na žádné předchozí autority, od které by kterýkoli z těchto návrhů převzal, v případě tohoto se však nepochybně inspirovat nechal. Asellio se totiž jako jediný pokus o identifikaci těchto *duces* objevuje v pravech, které z francouzského prostředí nemohl neznat, srv. *Œuvres complètes de SÉNÈQUE LE PHILOSOPHE*. Traduction nouvelle avec une notice sur la vie et les écrits de l’auteur et des notes par J. BAILLARD. Tome premier. Paris: Hachette, 1914, s. 501, pozn. 5 a BOURGERY, ref. 18, s. 4, pozn. 1. Ten druhý odkazuje, byť nepřesně, i na Valeria Maxima (správný odkaz srv. níže v pozn. 53), Asellionovo jméno však zkomolil na Asellius.

²⁰ Sám Herrmann uvádí Fraáta IV., musí však jít o omyl, protože jeho syn se jmenoval Fraátakés a nikoli Óródés. A je sice fakt, že zatímco HERRMANN, ref. 2, s. 43 přímo operuje se jménem Óródés, HERRMANN, ref. 10, s. 45 už zmiňuje jen neurčitě „syna“ – ani tak však Fraáta IV. myslet nemohl, protože by tím, jak vyplývá z výše, bylo porušeno údajné chronologické pořadí těchto *duces*. Fraátés IV. navíc, jak informuje FLAVIUS IOSEPHUS. *Antiquitates Iudaicae* XVIII, 2, 4 [39 a 42], zemřel kolem roku 2 př. n. l. sice úkladem svého syna za pomoci jeho matky a své manželky Thesmúsy (Τελευτῆ δὲ καὶ Φραάτης ... ἐπιβουλῆς αὐτῶ γενομένης ὑπὸ Φραατάκου τοῦ υἱοῦ α Φραατάκης ... ἐπεβούλευε τῷ πατρὶ συμπράξει τῆς μητρός), z toho však jednoznačně nevyplývá, že by se Fraátakés dopustil otcovraždy vlastní rukou, byť samozřejmě nelze vyloučit, že to tak mohlo být a Seneca to mohl vědět. Fraátés III. však Herrmanově představě vyhovuje mnohem snáze, k čemuž srv. níže na s. 306.

²¹ A to zjevně proto, aby předešel námitkám, že Pompeiovo hrdlo nemohlo být označeno za královské a že ho nezavraždil otrok, ale to se mu nepodařilo. Ač totiž SENECA. *Epistulae morales ad Lucilium* I, 4, 7 a *De brevitate vitae* 13, 7 skutečně připisuje odpovědnost za tento čin Potheinovi a označuje ho výrazy *spado* a *ultimum mancipium*, ve zde probírané pasáži je přímo zdůrazněno, že daný vůdce zemřel rukou otroka a nikoli jen na jeho příkaz (k čemuž srv. výše v pozn. 18 a k okolnostem Pompeiovy smrti níže na s. 306n.). A odkazy na *Appendix Vergiliana*. *Catalepton* 3, 1-2 *Aspice quem ualido subnixum Gloria regno... extulerat* a 3, 4 *hic reges Asiae fregerat* jsou jako oprávnění k počastování Pompeia adjektivem *regalis* naprosto nedostatečné, jakkoli Herrmann tvrdí opak. Co mu ale naopak uniklo, jsou jednak slova samotného Senecy „[s]patřil egyptského kata a nastavil své tělo sluhovi, to tělo, které považovali vítězové za nedotknutelné“ (český překlad dle SENECA. O dobrodiních. Přeložil Václav BAHNÍK. Praha: Svoboda, 1991 [=Antická knihovna, sv. 63], s. 283, srv. SENECA. *Ad Marciam de consolatione* 20, 4 *uidit Aegyptium carnificem et sacrosanctum uictoribus corpus satelliti praestitit*), jimiž by snad možnost považovat Pompeia za zabitého, aspoň podél Senecy, rukou otroka jakž-takž obhajovat mohl, a jednak zpráva Plútarchova, podle níž měl Domitius Ahenobarbus i jiní nazývat Pompeia králem králů, k čemuž srv. PLUTARCHUS. *Pompeius* 67, 5 a *Caesar* 41, 2, ovšem aby ho znectili, takže tím už příliš argumentovat nelze.

²² HERRMANN, ref. 2, s. 42 (a srv. i 43) cituje jako podpůrnou indicii i pasáži, která v *De ira* bezprostředně navazuje: „A to zatím mluvím jen o násilné smrti jednotlivých osob. Což teprv kdyby ses rozhodl pomínout ty, proti kterým zuřil hněv jednotlivě, a podívat se na celá shromáždění

Tomuto objevu Herrmann přikládal o to větší váhu, že tuto údajnou zmínku ukřižování Ježíše považoval za nejstarší testimonium nejen v mimokřesťanských pramenech, ale dost možná nejstarší vůbec. V tom by ovšem pravdu mít mohl, přestože přesně datovat vznik spisu *De ira* nelze, lze ale stanovit *termini post quem* a *ante quem*, přičemž tím prvním je smrt Caligulova 24. ledna 41 n. l., protože průběžně v celém spisu se objevují aluze na jeho násilnickou povahu a výbuchy vzteku²³, tím druhým adopce Senecova staršího bratra Novata, kterýmžto jménem je ve spise oslovován²⁴, do rodiny Iuniů Gallionů nejpozději v roce 52/53 n. l., či spíše 1. srpna 52 n. l.²⁵, protože poté už ho Seneca oslovoval jménem

porubaná mečem, na lid ubitý vojáky a na celé národy odsouzené ke zkáze, z níž se nikdo nezachránil?“ (český překlad dle Lucius Annaeus SENECA. O duševním klidu. Přeložil Václav BAHNÍK. Praha: Odeon / Baset, 1999 [=Antická knihovna, sv. 68], s. 15, srv. SENECA. *De ira* I, 2, 3 *Et adhuc singulorum supplicia narro: quid si tibi libuerit, relictis in quos ira uiritim exarsit, aspiciere caesas gladio contiones et plebem inmisso milite contrucidatam et in perniciem promiscuam totos populos capitis damna<tos> ****). Herrmannovo tvrzení, které bezelstně opakuje i MÉNARD, ref. 9, s. 197, že tím Seneca poukazyval na události židovských dějin následující po ukřižování Ježíše, je však založeno na tom, že text podle něho pokračuje následovně: *damna passos (cum C. Caesar eis minatus est) tamquam aut curam nostram deserentibus aut auctoritatem contemptentibus*, to je ale zároveň ilustrativní ukázka libovůle, s níž s pramennými zprávami nakládá. V *Ambrosianu* a dvou z něho odvozených rukopisech totiž výrazem *damna* končí výše (v pozn. 18) zmíněný doplněk chybějícího textu z 12. stol. Čtení *damna<tos>*, které do své edice přijal REYNOLDS, ref. 18, je konjekturou Madvigovou, zatímco Herrmannovo *damna passos* figuruje v jednom rukopise odvozeném z *Ambrosianu* a v rukopisech oné snad nezávislé rodiny. Výrazem *tamquam* pak začíná text dochovaný už v *Ambrosianu* jako takovém, tedy z 11. stol., jde však už o SENECA. *De ira* I, 2, 4 a BAHNÍK, tamtéž, ho překládá následovně: „... jako by se o nás přestali starat nebo jako by pohrdali naší autoritou“. Obsah závorky, tedy „když jim Gaius Caesar (=Caligula) pohrozil“, který teprve zakládá důvod k uvažování, jestli zde Seneca nemá na mysli události spojené s Židy, je svévolným doplňkem Herrmannovým, který naprosto nerespektuje to, že mezi oběma částmi textu je zřejmě dosti značná lakuna, k čemuž srv. REYNOLDS, ref. 18, s. xii, který ji pouze prohlásil za „magna et insanabilis“, a SENECA. Anger, Mercy, Revenge. Translated by Robert A. KASTER and Martha C. NUSSBAUM. Chicago and London: University of Chicago Press, 2010, s. 102 v pozn. 47, kteří ji na stovky slov odhadují na základě značné disproporce v počtu slov mezi všemi třemi knihami *De ira*. Obsah této lakuny navíc bývá domýšlen podle ohlasů ztracené pasáže u (v edicích *De ira* standardně citovaných) Lactantia a Martina z Bragy, kteří se ovšem o Caligulovi ani o Židech nijak nezmiňují. Explicitní tvrzení Iosepha Flavia, že Caligulova náhlá smrt zachránila židovský národ před vyhubením, na které odkazuje HERRMANN, ref. 10, s. 45, je tak pro tuto otázku irelevantní, zato však je další ukázkou nekonečných obtíží, které snaha sledovat Herrmannovu argumentaci přináší, protože jím je vadně citováno. Správným odkazem totiž je FLAVIUS IOSEPHUS. *Antiquitates Iudaicae* XIX, 1, 2 [15].

²³ Odkazy srv. u MONTELEONE, ref. 18, s. 127 s pozn. 1.

²⁴ Srv. SENECA. *De ira* I, 1, 1; II, 1, 1; III, 1, 1; 39, 1.

²⁵ Lomené datum jako nejzazší uvádí coby aktuální autorita MONTELEONE, ref. 18, s. 127, na prameny však tentokrát neodkazuje. Přímou k adopci však žádné neuvádí ani PIR² I 757, pouze poznamenává, že to, že k ní došlo, je patrné ze změny jména, a cituje prameny, v nichž ještě figuruje jméno Novatus. Naopak nejranějším pramenem, v němž tento vystupuje už pod novým jménem, se zdá tzv. Nápis z Delf, tedy SIG³ II, 801 D, což je dopis císaře Claudia občanům Delf, v němž se císař odvolává na informaci, kterou mu poskytl právě Gallio coby aktuální prokonsul Achaie. Důležitým momentem ovšem je, že Claudius v rámci své titulatury udává, že byl po 26. svolán imperátorem, zatímco po 27. jím byl svolán někdy před 1. srpnem 52, k čemuž srv. oba prameny, na něž odkazují GROAG, Edmund – GAHEIS, Alexander. Ti. Claudius Nero Germanicus [=Claudius 256]. In RE, III (1899), sl. 2813. Právě toto datum tedy musí být i *terminem ante quem* pro vznik spisu *De ira*.

Gallio²⁶. Naproti tomu, ze standardně uznávaných je jako o nejstarším ježíšovském testimoniu možné uvažovat o Suetoniově zmínce Chrésta, kvůli němuž vznikaly mezi římskými Židy nepokoje, protože je Claudius z Říma vykázal²⁷, k čemuž došlo téměř určitě v roce 49 n. l. a každopádně nikoli už v roce 41 n. l.²⁸, a současně se zdá velmi pravděpodobné, že jméno dotyčného Chrésta obsahovala už sama Claudiova vyhláška vydaná toho roku²⁹. Senecův spis tedy mohl být napsán i lehce později, ale také naopak dříve než ona.

Přesto, jak už bylo řečeno, Herrmannův objev přílišný zájem nevzbudil, a pokud ano, tak spíše internetových šířitelů menšinových teorií či přístupů³⁰ než seriózních badatelů³¹. Tomu jistě nahrává i to, že i kdyby se Herrmannovi podařilo o oprávněnosti své identifikace šestého ze Senecových *duces* badatelskou obec alespoň z části přesvědčit, stále by prostý fakt, že sám Seneca na něj naráží

²⁶ Dle MONTELEONE, ref. 18, s. 127 poprvé ve spisu *De vita beata*, k čemuž srv. SENECA. *De vita beata* 1, 1 *Gallio frater*.

²⁷ Tedy SÜETONIUS. *Divus Claudius* 25, 4.

²⁸ K dataci i několika dalším postřehům k této zprávě srv. PRCHLÍK, Ivan. Tacitus de Christianis: Kde získal Tacitus své informace o křesťanech? In AVRIGA. Zprávy jednoty klasických filologů, 2015, roč. 57, č. 1, s. 53-54 a PRCHLÍK, Ivan. Auctor nominis eius Christus: Tacitus' Knowledge of the Origins of Christianity. In Acta Universitatis Carolinae Philologica, 2017, č. 2, s. 97-98, pozn. 17.

²⁹ Ať už ji Suetonius konsultoval přímo, anebo prostřednictvím nějakého jiného pramene, jímž ovšem určitě nebyl Tacitus, k čemuž srv. PRCHLÍK, Tacitus, ref. 28, s. 54. Že se však opravdu vztahuje, byť možná jen nepřímě, k textu vyhlášky, napovídá především fakt, že kontextem této zmínky je jakýsi bodový výčet mnoha jiných Claudiových vyhlášek, protože se nezdá pravděpodobné, že Suetoniovým aktuálním zdrojem mohla být nějaká ústní tradice, ale mnohem spíše rešerše v archivu, ať už ji provedl kdokoli a Suetonius se k výstupu z ní dostal jakkoli. A okolnosti, jak je domýšlí PRCHLÍK, Auctor, ref. 28, s. 98 v pozn. 17 in fine, naznačují, že i jméno Chréstos v této vyhlášce už bylo a nikoli např. jen nějak obecně formulovaný pokyn, aby Židé opustili Řím, k němuž by Chréstovo jméno dodal sám Suetonius, protože by je znal a o jeho spojitosti s celou aférou věděl z jiného zdroje.

³⁰ V prvním případě jde, pravda, o internetovou verzi publikace, která původně vyšla tiskem, totiž STECCHINI, Livio C. – SAMMER, Jan N. *The Gospel According to Seneca. A Tragedy in Five Acts*. New York: Quest, 1987. Zmíněná internetová verze s copyrightem 1996 je dostupná zde: <<http://www.metrum.org/gosen/index.htm>> a jde o rekonstrukci *praetexty*, v níž měl prý Seneca ztvárnit Ježíšův proces, ukřižování a zmrtvýchvstání a která měla sloužit jako pramen evangelistům, k čemuž srv. úvod „From Tragedy to Gospel“ zde: <<http://www.metrum.org/gosen/fromtraggospel.htm>>. Důležitým momentem této bizarní teorie, která i jinak z Herrmannových představ o Senecovi i raném křesťanství vydatně čerpá, je právě jeho interpretace zde probírané pasáže v *De ira*, protože má dokazovat, že Seneca nějaké informace o zakladateli křesťanství měl, k čemuž srv. text citovaného úvodu s pozn. 8. Naproti tomu odpůrce Ježíšovy historicity tuto pasáž zmiňuje bez vazby na Herrmannovu interpretaci, nicméně, paradoxně, také naznačuje, že některé Senecovy představy, včetně této zmínky, mohly evangelní podání inspirovat, srv. HUMPHREYS, Kenneth. *Witness to Jesus? – 2: Seneca and the Stoics. Jesus Never Existed*, 2006. Dostupné zde: <<http://www.jesusneverexisted.com/seneca.html>>. S Herrmannem, jehož teorii ovšem zná jen prostřednictvím Stecchiniho a Sammera, kteří neuvádějí jeho identifikace prvních čtyř *duces*, pak polemizuje SMITH, Ben C. *Seneca. A Roman Philosopher. TextExcavation*, naposledy upraveno 20. 1. 2009. Dostupné zde: <<http://www.textexcavation.com/seneca.html>>.

³¹ Např. COURTIL, Jean-Christophe. *Torture in Seneca's Philosophical Works: Between Justification and Condemnation*. In WILDBERGER, Julia – COLISH, Marcia L. *Seneca Philosophus*. Berlin / Boston: De Gruyter, 2014, s. 189-207 se na tuto pasáž odvolává dvakrát, srv. s. 191, pozn. 23 a s. 203, pozn. 99, Herrmannův návrh však nezmíní ani náznakem.

jen anonymně, možnosti tohoto případného testimonia značně limitoval. Na druhou stranu však zcela nesdílím odsudek, s nímž nad možností, že by mohlo jít o Ježíše, mávl rukou odpůrce jeho historicity: „One might speculate endlessly on the identity of the six ‘leaders’ to whom Seneca alludes“³². Informace, které o nich Seneca poskytuje, jsou totiž, jakkoli je jich málo, dosti konkrétní, a navíc je tu okolnost, kterou mnozí, kdo se alespoň některého z nich pokusili identifikovat, a to včetně samotného Herrmanna, zřejmě nebrali dostatečně vážně³³: tito *duces* padli za oběť hněvu a právě to o nich muselo být dostatečně známo, aby se Seneca mohl spolehnout na to, že ho jeho čtenáři pochopí.

Sám zde proto nehodlám vznášet nějaké nové návrhy jejich identifikace, ale omezím se na ty, jejichž jména už padla, hodlají ověřit nejen to, zda okolnosti jejich smrti skutečně odpovídají Senecovým údajům, ale právě také, zda je z jakéhokoli důvodu lze považovat za oběti hněvu. Zohlednit je totiž třeba oba tyto aspekty stejně, což např. zmíněný odpůrce Ježíšovy historicity neučinil: „Julius Caesar must surely be one of them“³⁴. Tento návrh sice není tak nesmyslný, jak by se zdálo na první pohled, protože ač o skutečných pohnutkách atentátníků asi pochybovat nemusíme³⁵, z vyjádření samotného Senecy by se mohlo zdát, že Caesara za oběť hněvu považoval: „Mezi vrahy božského Caesara bylo víc jeho přátel než nepřátel, jimž nesplnil nespílitelná přání. On sice chtěl (vždyť nikdo nevyužil svého vítězství velkoryseji – pro sebe si z něho nepřisvojil nic jiného než možnost rozdílet), ale jak by mohl dokázat uspokojit přání tak přehnaná vzhledem k tomu, že všichni toužili po tom, co mohl mít jediný. A tak viděl kolem svého úředního křesla s tasenými meči své spolubojovníky, Cimbra Tillia, krátce předtím nejvášnivějšího obhájce své strany, a jiné, kteří se stali pompejovci teprve po Pompeiovi“³⁶.

³² HUMPHREYS, ref. 30.

³³ Respektive až HERRMANN, ref. 10, s. 45 ji v potaz vzal, avšak pouze v případě Ježíšově, k čemuž srv. níže na s. 318 s pozn. 130.

³⁴ HUMPHREYS, ref. 30.

³⁵ Mimo jiných pramenů o nich jistě výmluvně svědčí svědectví příznivce iulsko-claudijské dynastie, byť se ho sám snaží znevěrohodnit: „Toho (sc. Antonia) Cassius vždy navrhoval zavraždit zároveň s Caesarem a chtěl zničit i Caesarovu závěť, Brutus mu ale odporoval a říkal, že občan smí prolít pouze krev tyрана – takovým hodnocením stavěl svůj čin do lepšího světla“ (český překlad dle VELLEIUS PATERCULUS a FLORUS. Dvojí pohled na římské dějiny. Přeložila Bohumila MOUCHOVÁ. Praha: Arista / Baset 2013 [=Antická knihovna, sv. 82], s. 110, srv. VELLEIUS PATERCULUS. *Historia Romana* II, 58, 2 *quem cum simul interimendum censuisset Cassius testamentumque Caesaris abolendum, Brutus repugnauerat, dicitans nihil amplius ciuibus praeter tyranni – ita enim appellari Caesarem facto eius expediebat – petendum esse sanguinem*). A stejně tak anekdota, kterou zaznamenal přesvědčený obhájce principátu, tedy CASSIUS DIO. *Historia Romana* XLIV, 34, 7, podle něhož Antonius, když u něho večerel Cassius poté, co spiklenci opustili Capitolium, zažertoval dotazem, zda má Cassius u sebe stále dýku, načež on odpověděl, že pokud by i Antonius toužil po tyranidě, tak ano a velikou.

³⁶ SENECA. *De ira* III, 30, 4-5 *Diuum lulum plures amici confecerunt quam inimici, quorum non expleuerat spes inexplebiles. Voluit quidem ille – neque enim quisquam liberalius uictoria usus est, ex qua nihil sibi uindicauit nisi dispensandi potestatem – sed quemadmodum sufficere tam improbis desiderii posset, cum tantum omnes concupiscerent quantum unus poterat? Vidit itaque strictis circa sellam suam gladiis commilitones suos, Cimbrum Tillium, acerrimum paulo ante partium defensorem, aliosque post Pompeium demum Pompeianos*. Český překlad viz BAHNÍK, ref. 22, s. 108.

Okolnosti jeho smrti³⁷ však naprosto neodpovídají Senecovu popisu smrti ani jednoho z *duces*, na něž se on odvolával.

Jakkoli však posouzení relevantnosti těch kterých návrhů na identifikaci Senecových *duces* považují za smysluplné, je třeba mít na paměti i to, že výsledkem tohoto posouzení může být pouze konstatování, nakolik je možné, nebo zda je naopak nemožné, či lze aspoň s rozumnou mírou jistoty vyloučit, že tím šestým mohl Seneca mít na mysli Ježíše. I to ale považují za důležité zjištění, aniž bych ovšem jakkoli kvitoval herrmannovské budování dalekosáhlých závěrů na zjištění, že něco není úplně nemožné. Navíc, jak už bylo řečeno, informace, které Seneca o těchto *duces* podává, nejsou až zas tak vágní, aby se nezdálo překvapivé, že překladatelé a komentátoři spisu *De ira* se o jejich identifikaci příliš nepokoušeli. Leckteří ponechali jejich výčet úplně bez povšimnutí, a pokud se pokusili je identifikovat, tak jen jednoho či dva³⁸. Tím pádem se Herrmannův pokus, jakkoli vyvolal jen minimum reakcí, zasloužil o značné zvýšení počtu kandidátů k identifikaci s jednotlivými *duces*, a i proto považují za vhodné tyto návrhy prověřit, a tím eventuálně přispět i k lepšímu porozumění této pasáži Senecova spisu.

Ještě předtím je však třeba poukázat na jeden další důležitý detail. Na první pohled se totiž může zdát, že možnost, že Seneca mohl mít na mysli Ježíše, problematizuje, či rovnou vylučuje už standardní český překlad dotyčné pasáže, inspirovaný zřejmě standardním německým: „pohled’ na tu spoustu slavných vojevůdců, jejichž jména se stala příkladem zlého osudu: jednoho zahubil hněv na lůžku, druhého probodl, ačkoli ho chránila svatá práva pohostinství, dalšího rozsápal na kusy před zraky lidí zaplňujících náměstí, když soudil, jiného donutil prolít krev otcovraždou rukou synovou, dalšího přiměl nechat si proříznout královské hrdlo otrokovou rukou, ještě jiného roztáhnout údy na kříži“³⁹. Měl však Seneca na mysli opravdu vojevůdce? Výraz *dux* měl v latině význam jak „vůdce“, a to ve smyslu neoficiálním, tedy „ten, koho poslouchá nějaké množství“, i oficiálním, tedy „vládce“, jehož vláda je zaštitěna nějakou institucí, tak

³⁷ Které považují za natolik známé, že se – na rozdíl od případů ostatních kandidátů – místo vlastního rozboru pramenných zpráv spokojím s prostým konstatováním a odvoláním na rekonstrukci moderní autoritou, jíž může být CANFORA, Luciano. Gaius Iulius Caesar, demokratický diktátor. Praha: Vyšehrad, 2007, s. 330-332. I když je totiž založena jen na těch nejznámějších a nejpodrobnějších pramenech, je dostatečně známo, že žádné alternativy k tomuto podání nejsou, ale i kdyby byly, těžko by Seneca mohl spoléhat na to, že jeho čtenáři by počítali právě s nimi.

³⁸ Ani jednoho z *duces* se nepokusili identifikovat tito: REGNAULT, Élias. In Œuvres complètes de SÉNÈQUE LE PHILOSOPHE. Avec la traduction en français publiées sous la direction de M. Nisard. Paris: Didot, 1863, s. 2 a srv. i s. 871-874, kde pouze jsou nějaké poznámky, a to k *Listum Luciliovi* jako jedinému dílu z celého svazku; L. Annaeus SENECA. Minor Dialogues Together with the Dialogue On Clemency. Translated by Aubrey STEWART. London: Bell, 1889, s. 50; L. Annaeus SENECA. De providentia, De constantia sapientis, De ira, Ad Marciam de consolatione – Über die Vorsehung, Über die Standhaftigkeit des Weisen, Über den Zorn, Trostschrift an Marcia. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Manfred ROSENBACH. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999, s. 101; BAHNÍK, ref. 22, s. 367 (pozn. ke s. 15). Na ostatní, kteří se o identifikaci jednoho či dvou pokusili, je upozorněno výše v pozn. 19 a porůznu v dalším výkladu níže.

³⁹ Tak BAHNÍK, ref. 22, s. 15 a srv. i ROSENBACH, ref. 38, s. 101: „sieh so viele Feldherren“. Tento německý překlad vyšel poprvé už v roce 1976, takže bez ohledu na to, zda Bahníka inspiroval, nebo ne, se zdá být prvním, kdo s tímto pochopením Senecy přišel.

ale i právě „vojevůdce“. Oba významy, i obě nuance toho prvního, lze přitom doložit mnoha výskyty, takže nelze jeden či druhý považovat za převažující⁴⁰. U Senecy samotného však je význam „vojevůdce“ skutečně výrazně častější⁴¹, což ale na druhou stranu nemůže znamenat, že je nezbytně nutné s ním počítat i v této pasáži. Význam „vůdce“, „vládce“ se u něj, byť málokdy, objevuje také⁴² a současně proti Manfredu Rosenbachovi a Václavu Bahníkovi stojí celá plejáda překladatelů do jiných moderních jazyků než němčiny a češtiny⁴³. Přesto však je jejich znalost Senecova vyjadřování třeba ocenit a možnost, že Seneca mohl mít na mysli pouze vojevůdce, brát v potaz, byť v případě třetího z *duces*, který byl rozsápán během soudního řízení⁴⁴ na foru či v jeho dohledu, by to muselo znamenat, že by šlo o Římana, který proslul jako vojevůdce, ale zemřel během výkonu nějakého úřadu, který právě tuto činnost obnášel, tedy typicky *praetury*. Vzhledem ke standardní republikánské kariéře však *praetor* neměl možnost v předchozích úřadech velet samostatně vojsku, zatímco jako *praetor* ji už měl⁴⁵,

⁴⁰ Srv. HEY, Oskar. Dux. In ThLL, V (1909-1934), sl. 2316-2330. K prvnímu významu s oběma nuancemi srv. oddíl I, 2a, sl. 2318-2320, k druhému I, 2b, sl. 2320-2322.

⁴¹ I HEY, ref. 40 cituje mezi doklady prvního významu jen jeden, a navíc jen pseudosenecovský, totiž z *Héraklea na Oitě*, kdežto druhého čtyři z děl každopádně Senecových a další dva z *Octavie*. BUSA, Roberto – ZAMPOLLI, Antonio. *Concordantiae Senecanae*. Hildesheim / New York: Olms, 1975, s. 310, 311 a 314 pak uvádějí necelých sto výskytů všech tvarů tohoto výrazu v Senecových dílech (včetně *Héraklea na Oitě* i *Octavie*), a ač ne vždy lze jeho význam určit jednoznačně, lze říci, že dva přesto zřetelně převažují: „vojevůdce“ a „průvodce“ ve smyslu „ten, kdo ukazuje cestu“. Častý je i jeho výskyt ve funkci neosobní a jen tu i onde se objevuje ve významu „vůdce“ nebo „vládce“.

⁴² Odhlédnuto od jeho tragédií, jsou zřejmě nejvýraznějšími tyto příklady: SENECA. *Epistulae morales ad Lucilium* XIV, 89, 20 *insulae, ducum domicilia magnorum* (ovšem srv. standardní český překlad, SENECA. Další Listy Luciliovi. Přeložil Václav BAHNÍK. Praha: Svoboda, 1984 [=Antická knihovna, sv. 51], s. 168: „ostrovy, domovy velkých vojevůdců“ – sám však pro něj nenacházím žádný důvod); dále tamtéž XIV, 90, 4 *Sed primi mortalium quique ex his geniti naturam incorrupti sequebantur eundem habebant et ducem et legem* (srv. Lucius Annaeus SENECA. Výbor z Listů Luciliovi. Přeložil Bohumil RYBA. Praha: Svoboda, 1969 [=Antická knihovna, sv. 4], s. 179: „Avšak prvotní lidé i se svým potomstvím se neporušeně řídili přírodou a měli svého vůdce i zákonodárce v jediném muži“); tamtéž XVI, 97, 10 *Ad deteriora faciles sumus, quia nec dux potest nec comes deesse, et res ipsa etiam sine duce, sine comite procedit* (srv. RYBA, tamtéž, s. 201: „Jste vždy náchylni k horšímu, protože ani vůdce, ani průvodce nám nechybí, ale zlo se děje samo i bez vůdce a bez průvodce“) a SENECA. *De beneficiis* III, 36, 3 *Nec desunt tam pulchro certamini duces, qui ad similia uos cohortentur* (srv. BAHNÍK, ref. 21, s. 104: „Pro tak krásný zápas vám nechybějí vůdci, kteří by vás povzbuzovali k podobnému jednání“).

⁴³ Samotný HERRMANN, ref. 2, s. 42 má „chefs“, REGNAULT, ref. 38, s. 2 „hommes puissants“, STEWART, ref. 38, s. 50 „chiefs“, BAILLARD, ref. 19, s. 2 „grands“, BASORE, ref. 18, s. 111 „leaders“, BOURGERY, ref. 18, s. 4 „chefs“ a KASTER – NUSSBAUM, ref. 22, s. 15 „leaders“.

⁴⁴ Právě takto totiž chápal spojení *intra leges* jak Bahník, k čemuž srv. výše na s. 302, tak ROSEN-BACH, ref. 38, s. 101: „einen anderen bei der Rechtsprechung und angesichts des belebten Forums zerfleischt“. Sám jsem právě tomu nakloněn též, byť zejména překladatelé do angličtiny totéž spojení chápali jako charakteristiku místa, kde k příslušné vraždě došlo, srv. BASORE, ref. 18, s. 111 „in the very home of the law“ a podobně STEWART, ref. 38, s. 50, nebo přímo fora, srv. KASTER – NUSSBAUM, ref. 22, s. 15 „in full view of the crowded forum, the very bosom of the law“.

⁴⁵ K oběma pravomocem tohoto úřadu srv. KUNKEL, Wolfgang. *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik*. Zweiter Abschnitt, Die Magistratur von Wolfgang KUNKEL and Roland WITTMANN. München: Beck, 1995 [=HdAW X.3.2.2], s. 296-297 (k velení armádě), s. 298 (ke změně v důsledku Sullovy reformy) a s. 327-328 (k řízení soudů).

ale tím pádem by v zásadě muselo jít o někoho, kdo stihl během jedné *praetury* získat vojenskou slávu i být rozsápan na foru⁴⁶.

Toto vše bylo třeba vyjasnit, nyní však už je možné přistoupit k hlavnímu zájmu této studie, tedy ověření relevantnosti všech dosavadních návrhů a z hlediska všech aspektů, které zmínil sám Seneca. Probrání budou nejprve kandidáti samotného Herrmanna a poté alternativy navržené jinými autoritami. Při tom je třeba mít na paměti, že hlavním kritériem relevantnosti toho kterého návrhu nemohou být objektivní okolnosti smrti dané postavy, ale to, zda je v antice doložena existence takové tradice, která je kompatibilní s údaji, jak je udává Seneca, a lze se tedy domnívat, že právě tu tradici mohl mít na mysli. Proto se zde musím zabývat především pramennými zprávami a už nikoli jejich konfrontací s poznatky moderních badatelů, protože ty samozřejmě směřují ke snaze odhalit ony okolnosti objektivní, na které ale Seneca reflektovat nemusel. Výjimkou jsou pouze ty případy, o nichž nás dochované antické prameny neinformují dostatečně. V nich zvážení rekonstrukcí moderních badatelů smysl má, protože lze uvažovat o tom, zda v případě, že se tyto rekonstrukce zdají přesvědčivé, nemohly v totéž smyslu informovat prameny, které se nedochovaly, ale Seneca je znát mohl.

První z Herrmannových kandidátů, Tarquinius Priscus, se dobrým kandidátem být nezdá. Podle annalistické tradice dochované především u Livia a Dionýsia z Halikarnássu byl totiž zavražděn dvěma pastýři, kteří předstírali spor, a proto byli vpuštěni před krále do *regie*⁴⁷. Tato tradice tedy přímo nepopírá, že by ležel na lůžku, ale příliš by se na něm v tu chvíli nevyjímal. Navíc ho zmínění pastýři neprobodli, ale zasekli mu do hlavy sekyru nebo mu ji poranili srpy⁴⁸. Ani tak sice nezemřel ihned, stihl ještě promluvit k Serviu Tulliovi, nicméně ten k němu byl přivolán, aniž by bylo zmíněno, že sám Servius byl někam přenesen, natož ještě poté proboden⁴⁹. V líčení následných událostí je už jen konstatován fakt, že byl mrtvý⁵⁰.

Ani okolnosti smrti Filippovy nevyhovují Senecovým údajům bez obtíží. Podle Iustina byl totiž zabit vznešeným makedonským mladíkem Pausaniou ve svatební den své dcery Kleopatry, ale během sledování her, které při té příležitosti

⁴⁶ KUNKEL, ref. 45, s. 326 probírá i soudní pravomoc konsulů, jak ji vykonávali zejména v období rané republiky, nicméně případ někoho, kdo by velel vojsku během své *praetury* i konsulátu, případně pouze během konsulátu, a následně byl během výkonu zmíněné soudní pravomoci rozsápan jako konsul, alespoň mně znám není.

⁴⁷ Tak LIVIUS. *Ab Vrbe condita* I, 40, 5-7 i DIONYSIUS HALICARNASSEUS. *Antiquitates Romanae* III, 73, 2-3, jehož vylíčení se liší v detailech či je bohatší o detaily, které však na srovnání celé situace s podáním Senecovým dopad nemají, a totéž platí i pro Cassia Diona, z něhož vycházel ZONARAS. *Epitome Historiarum* VII, 8, fin. [326D]. Z této tradice pak jistě čerpal i Appiános, z jehož líčení se ovšem dochovalo pouze lakonické shrnutí v jakémsi výčtu králů: „pátého ubili pastýři“ (český překlad dle APPIÁNOS. *Zrod římského impéria*. Přeložili Jan BURIAN a Bohumila MOUCHOVÁ. Praha: Svoboda, 1986 [=Antická knihovna, sv. 55], s. 32, srv. APPIANUS. *Basilica* 2, 2 ó δὲ πέμπτος ὑπὸ ποιμένων ἐσφάγη).

⁴⁸ LIVIUS. *Ab Vrbe condita* I, 40, 7 tvrdí to první, a navíc, že tak učinil jen jeden z nich, zatímco druhý odváděl pozornost, DIONYSIUS HALICARNASSEUS. *Antiquitates Romanae* III, 73, 3, to druhé, a že oba.

⁴⁹ Tak LIVIUS. *Ab Vrbe condita* I, 41, 1-3, zatímco DIONYSIUS HALICARNASSEUS. *Antiquitates Romanae* IV, 9, 1 tuto rozmluvu přímo nelíčí, ale zmiňuje ji později ji ústy Serviovými, když mluví k lidu.

⁵⁰ Srv. LIVIUS. *Ab Vrbe condita* I, 41, 6 i DIONYSIUS HALICARNASSEUS. *Antiquitates Romanae* IV, 1, 1.

pořádal, a podle podrobnějšího popisu Diodóra Sicilského nejprve během her přijímal věnce, poté se večer sice konala hostina, ale Filippos byl zabit až druhý den, kdy hry pokračovaly⁵¹. Seneca by tak musel vycházet z nějaké tradice, anebo se sám v tom smyslu splést, která zabití Filippa kladla už do hostiny předchozího večera⁵².

Smrt *praetora* A. Sempronia Aselliona je popsána celkem ve třech pramenech, z nichž Senecovi žádný v zásadě neodporuje: z Liviova podání je zachováno jen lakonické shrnutí, z něhož plyne, že ho zabili na foru lichváři, protože rozsuoval ve prospěch dlužníků, Valerius Maximus se navíc se Senecou shoduje v tom, že byl rozsápán, nicméně upřesňuje také, že na foru, při oběti před chrámem Concordie, byl pouze napaden, ale zvládl ještě z fora uprchnout a ukrýt se v jakési hospodě, což v zásadě potvrzuje i Appiános, i když podle něho obětoval Castorovi a Pollukovi, někdo na něj hodil kámen a nejprve se pokusil ukrýt ve Vestině chrámu a teprve poté běžel do (těže?) hospody, byl však zabit ještě na foru v blízkosti chrámů⁵³. Problematické se tak může jevit jen Senecovo spoje-

⁵¹ IUSTINUS. *Epitoma Historiarum Philippicarum* IX, 6, 1-4; DIODORUS SICULUS. *Bibliotheca historica* XVI, 91, 4-93, 2 a 94, 2-3.

⁵² Tuto možnost lze, pravda, jednou indicií podpořit, ale je sama o sobě spekulativní. Celou zde probíranou pasáž Senecovu totiž v 16. stol. ve svém vlastním spise *De ira morbo, eiusdem curatione philosophica, medicina et theologica* odcitoval, a to doslovně s několika drobnými přídatky, dvorní lékař Viléma Bohatého, vévody Jülicha-Kleve-Berga, Johann Weyer neboli Wier neboli Piscinarius (1515/16-1588; k těmto základním informacím srv. ENENKEL, Karl A. E. Neo-Stoicism as an Antidote to Public Violence before Lipsius's *De constantia*: Johann Weyer's (Wier's) Anger Therapy, *De ira morbo* (1577). In ENENKEL, Karl A. E. – TRANINGER, Anita. *Discourses of Anger in the Early Modern Period*. Leiden / Boston: Brill, 2015, s. 49). Jeden z těchto přídatků je ovšem právě v této souvislosti pozoruhodný: *alium intra sacra mensae et nuptiarum ira percussit* (tamtéž, s. 57). Podle autora moderního Weyerova životopisu (viz tamtéž, s. 57, pozn. 29, kde autor citovaného příspěvku toto vysvětlení také schvaluje) je přídatek *et nuptiarum* Weyerovým vlastním, myšleným jako narážka na Bartolomějskou noc v roce 1572. To samozřejmě možné je, ale také ne zcela přesvědčivé, protože okolnosti nejsou tytéž. Danou svatbou by totiž mohla být sotva míněna jiná než hugenota Jindřicha Navarrského a katoličky Markéty z Valois, která Bartolomějské noci o týden předcházela, během níž však nikdo zabit nebyl, zatímco pozdější oběti Bartolomějské noci a následných událostí zase neumíraly při hostinách (srv. JOUANNOVÁ, Arlette. *Bartolomějská noc: zločin v zájmu státu* 24. srpna 1572. Praha: Garamond, 2010). Pokud však Weyer takovou narážku z nějakého důvodu učinit chtěl, lepší kontext než tento samozřejmě neměl, ale stejně tak bych nevyklučoval, vzhledem k obtížím s dochováním textu celé úvodní pasáže Senecova spisu, k nimž srv. výše v pozn. 18, že jde naopak o Senecovo vlastní upřesnění, které z archetypu dochovaných rukopisů vypadlo. I ostatní odlišnosti Weyerova textu, s výjimkou jedné, k níž srv. níže v pozn. 85, totiž odpovídají dochovaným variantám textu Senecova, k čemuž srv. ENENKEL, s. 57, pozn. 30 a 32, zatímco v pozn. 31 je zaznamenán evidentní omyl Weyerova editora. I zde by tak mohlo jít o, byť jinak nedochovanou, variantu textu přímo Senecova. Pokud by tomu tak opravdu bylo, zvyšuje to Filippovy šance, že ho měl Seneca na mysli, přestože by neměl přesné informace o momentu jeho smrti.

⁵³ Srv. LIVIUS. *Periochae* LXXIV, 8; VALERIUS MAXIMUS. *De factis dictisque memorabilibus* IX, 7, 4 a APPIANUS. *Bellum civile* I, 54, 232-239. Neshodu mezi prameny v tom, komu měl Asellio obětovat, zde řešit není třeba, za zmínku však přesto stojí, že je docela zásadní, protože chrám Concordie a Castorův stály na téměř opačných stranách fora, ten první poblíž jeho severozápadního rohu na úpatí Capitolia, ten druhý v jihovýchodním rohu u úpatí Palatinu. Nedaleko toho druhého se nacházel i chrám Vestin, takže líčení samotného Appiána v tomto smyslu problém nepůsobí, zato je otázkou, zda lze to jeho a Valeriovo smířit aspoň potud, že mají na mysli tutéž hospodu. Základní údaje ke všem třem chrámům, z nichž např. vyplývá, že v době zavraždění

ní *intra leges*, protože Asellio nebyl zabit přímo během výkonu nějakých zákonů, Appiános však poukazuje aspoň na jeho předchozí postoj k možnostem příslušných zákonů i obnovení jednoho starého k nelibosti lichvářů⁵⁴.

O smrti Fraáta III. je sice k dispozici jen jedna zpráva, ale zdá se se Senecovými údaji kompatibilní: podle Cassia Diona ho úkladně zavraždili jeho synové, z nichž Óródés poté dokázal vyhnat Mithridáta, který se zřejmě chopil vlády jako první⁵⁵. Nesoulad mezi oběma autory tkví jen v tom, že Seneca narážel na jen jednoho otcovraha, to však může být jakási zkratka reflektující fakt, že pouze jeden ze synů z otcovraždy nakonec těžil, případně prostá nepřesnost nebo nepečlivost, méně pravděpodobně literární licence a možné je uvažovat i o tom, zda Seneca neměl lepší informace, anebo naopak horší než Cassius Dio, ale přesto v tomto smyslu jednoznačné, a singulár tedy nepoužil v návaznosti právě na ně.

V případě Pompeiově se prameny především shodnou na tom, že ho nezabil otrok, ale královský vojevůdce Achillás a vojenský tribun Septimius, případně i *centurio* Salvius⁵⁶, pouze Velleius Paterculus jména vrahů nespecifikuje, zato

Aselliona všechny už opravdu stály, podává RICHARDSON, Lawrence, Jr. A New Topographical Dictionary of Ancient Rome. Baltimore / London, The Johns Hopkins University Press: 1992, s. 74-75, s.v. Castor, Aedes, s. 98-99, s.v. Concordia, Aedes (2), s. 412-413, s.v. Vesta, Aedes.

⁵⁴ Srv. APPIANUS. *Bellum civile* I, 54, 235-236. Livius i Valerius Maximus to v zásadě potvrzují, byť výraz ‚zákony‘ přímo nepoužijí, k čemuž srv. odkazy v předchozí pozn.

⁵⁵ Srv. CASSIUS DIO. *Historia Romana* XXXIX, 56, 2, to první vyplývá z genitivu absolutního, který udává časové okolnosti toho druhého: „Když byl Fraátés proradně zavražděn (svými) dětmi“ (τοῦ γὰρ Φραάτου ὑπὸ τῶν παίδων δολοφονηθέντος), pokud jde o to druhé, je otázkou, zda je výrazem „Médie“, z níž měl být vyhnán, myšlena celá říše, které tedy nejprve vládl Mithridátés, nebo jen jedna satrapie, kterou mohl spravovat, zatímco celé říši vládl rovnou Óródés. Přímo Dionova formulace (Μιθριδάτην... ἐκ τῆς Μηδίας. ἧς ἦρχεν, ἐξέβλε) by spíše vyhovovala druhé možnosti, a navíc tentýž XXXVI, 14, 2 téhož Mithridáta zmiňuje, a to v rámci události roku 67 př. n. l., tedy za vlády Fraátovy, jako Mithridáta z Médie (ὁ Μιθριδάτης ... <ὁ> ἐκ Μηδίας), pročež zřejmě jejím satrapou původně skutečně byl. APPIANUS. *Syriaca* 51, 257 ho však jednoznačně označuje za krále, který byl Óródem vyhnán z království, nebo dokonce zbaven vlády (Μιθριδάτης μὲν, ὁ Παρθυαίων βασιλεύς, ἐξελαυνόμενος τῆς ἀρχῆς ὑπὸ Ὑρώδου τοῦ ἀδελφοῦ), a také IUSTINUS. *Epitoma Historiarum Philippicarum* XLII, 4, 1-2 explicitně zmiňuje jakéhosi Mithridáta jako krále, jehož místo zaujal Óródés (*Igitur Mithridates, rex Parthorum ... regno pellitur. Frater eius Orodes, cum regnum uacans occupasset etc.*). Tato druhá pasáž však možná odkazuje k událostem dřívějším, k těmto je sice vztažena v DION CASSIUS. *Histoire Romaine*, livres 38, 39 & 40. Texte établi par Guy LACHENAUD, traduit et commenté par Guy LACHENAUD et Marianne COUDRY. Paris: Les Belles Lettres, 2011, s. 144 v pozn. 157, ale ASSAR, Gholamreza F. A Revised Parthian Chronology of the Period 91-55 BC. In *Parthica*, 2006, roč. 8, s. 75 a srv. i 71 považoval Iustinem zmíněného Mithridáta za syna Mithridáta II., tedy Mithridáta III., jehož nástupce se také jmenoval Óródés (I.), ale podle Assara (s. 70) to nebyl jeho bratr, ale synovec. Iustinovu výše citovanou navazující poznámku o Óródovi a následné líčení střetu tohoto Óróda s jeho bratrem Mithridátem, tedy IUSTINUS. *Epitoma Historiarum Philippicarum* XLII, 4, 2-4, však už také vztahoval (s. 95 v pozn. 200, kde je sice řeč jen o §§ 3-4, ale § 2 se to musí týkat také) ke sporu synů Fraáta III., tedy Mithridáta IV. a Óróda II., a byť z tohoto líčení už přímo neplyne, že tento Mithridátés byl králem, přesto ho tento badatel na základě numismatického materiálu za něj také považoval (s. 96 s pozn. 200, v níž také identifikuje jako jednoho a téhož oba Mithridáty zmiňované Cassiem Diónem) a počítal i s tím, že se jako první chopil vlády po Fraátovi, ale pak o ni byl připraven Óródem.

⁵⁶ CAESAR. *Commentarii de bello civili* III, 104, 3 a LUCANUS. *Pharsalia* VIII, 608-610, 618-619, 667-673 a 676-677 uvádějí jen první dva, CASSIUS DIO. *Historia Romana* XLII, 4, 1-4 k těmto dvěma přidává jen neurčitě ‚nějaké další‘, PLUTARCHUS. *Pompeius* 79, 4 uvádí všechny tři, FLORUS.

zdůrazní, že jednali na rozkaz egyptského otroka⁵⁷. Navíc se nezdá, že mu bylo prokláno hrdlo, byť v jednom prameni se tato možnost lehce mihne⁵⁸.

Z ověření, co je známo o okolnostech jeho smrti, nelze vynechat ani Ježíše, jakkoli absurdní se to může na první pohled zdát. Byl-li však skutečně ukřižován, je dobré mít jasno v tom, na základě kterých pramenů s tím lze počítat. Z těch mimokřesťanských totiž ukřižování explicitě zmiňuje pouze *Testimonium Flavianum*⁵⁹, jehož i jen částečná autenticita je ovšem sporná a sám s ní nepočítám⁶⁰. Tacitus uvádí pouze, že Ježíš byl Pilátem odsouzen k trestu smrti⁶¹. S evangelní tradicí je samozřejmě třeba pracovat obezřetně, nicméně v zásadě platí, že důvěryhodnější je tehdy, pokud Ježíšovi přisuzuje něco, kvůli čemu byl soudobým publikem vnímán negativně, a tím ukřižování coby nejpotupnější způsob popravy, který Římané uplatňovali⁶², spíše je. A nakonec, Pavel se ve svých autentických dopisech Ježíšovy smrti na kříži, nebo alespoň jeho kříže, dovolává poměrně často⁶³, takže pokud by právě on neměl být považován za samotného tvůrce jeho příběhu, lze s tím, že Ježíš ukřižován byl, počítat.

Zdaleka ne všichni Herrmannovi kandidáti se nicméně jeví jako snadno přijatelní, ba spíše naopak, protože i proti nejlepším z nich, tedy Asellionovi a Fraátovi III., pokud Herrmann myslel opravdu jeho, jisté námitky vznést lze. Jak už však bylo řečeno, pokusili se aspoň některé ze Senecových *duces* identifikovat i jiní, pročež je třeba prověřit, zda jejich návrhy nejsou lepší. Dva vznesl

Epitome bellorum omnium annorum DCC II, 13, 52 a APPIANUS. *Bellum civile* II, 85, 359 jen Septimia, ten druhý ovšem mylně pod jménem Sempronius, a LIVIUS. *Periochae* CXII, 2 jen Achillu.

⁵⁷ VELLEIUS PATERCULUS. *Historia Romana* II, 53, 2.

⁵⁸ LUCANUS. *Pharsalia* VIII, 607-608 totiž zmíní přeseknuté hrdlo, avšak tamtéž VIII, 663 už ve shodě s ostatními prameny počítá s ranami do zad i do prsou, podobně jako PLUTARCHUS. *Pompeius* 79, 4-5 i APPIANUS. *Bellum civile* II, 85, 359, kteří tvrdí, že ho nejprve Septimius probodl zezadu a poté dostal další už neurčené množství ran.

⁵⁹ Srv. FLAVIUS IOSEPHUS. *Antiquitates Iudaicae* XVIII, 3, 3 [64].

⁶⁰ Poznatky posledních let, na jejichž základě je velmi obtížné počítat s jakýmkoli autentickým jádrem testimonium, resumuje CARRIER, Richard. The Josephus Testimonium: Let's Just Admit It's Fake Already, 4. 5. 2015. Dostupné zde: <<https://www.richardcarrier.info/archives/7437>>. Podrobnějším výkladem pak je CARRIER, Richard. Josephus on Jesus? Why You Can't Cite Opinions Before 2014, 15. 2. 2017. Dostupné zde: <<https://www.richardcarrier.info/archives/12071>>. Jakkoli se Carrierův přístup může (oprávněně) zdát předpojatý vzhledem k jeho aktivní propagaci ateismu a jeho projev přezíravý vůči zastáncům odlišných stanovisek než je jeho vlastní, jeho argumentace k této otázce je přesvědčivá.

⁶¹ Srv. TACITUS. *Annales* XV, 44, 3.

⁶² Recentním příspěvkem k různým aspektům tohoto trestu je HUGHES, Philip John. Dishonour, Degradation and Display: Crucifixion in the Roman World. In HARTS & Minds: The Journal of Humanities and Arts, 2013/14, roč. 1, č. 3, s. 2-23. Dostupné zde: <http://media.wix.com/ugd/3089fd_df7187c57460442db5fc6d6ae7996df9.pdf>. K tomu, vůči komu býval uplatňován, srv. zejména výklad na s. 6-8, zakončený konstatováním „crucifixion was the highest dishonour of all methods of Roman execution, selection for which communicated the 'otherness' of the victim“. Nepochopitelnou vadou tohoto článku však jsou citace pramenných textů z loebovských edic nebo rovnou překladů, a to někdy dokonce tak, že jinde odkazovaný text dohledat nelze, dále jsou v některých chyby a ještě jiné jsou rovnou nefunkční.

⁶³ Srv. *Epistula od Romanos* 6, 6; *Epistula I ad Corinthios* 1, 13; 1, 17; 1, 23; 2, 2; 2, 8; *Epistula II ad Corinthios* 13, 4; *Epistula ad Galatas* 2, 19; 3, 1; 6, 12; 6, 14; *Epistula ad Philippenses* 3, 18 a dále i pseudopavlovskou *Epistula ad Colossenses* 1, 20, kteroužto pasáž alespoň ČEP tiskne jako součást staršího hymnu, takže eventuálně může jít o svědectví dokonce předpavlovské, či na něm nezávislé.

už před Herrmannem, ale přesto jím příznačně ignorovaný loebovský editor Senecových spisů: druhým z *duces*, který byl zabit při hostině, by měl být Kleitos, třetím, rozsápaným na foru či dohled fora, by snad mohl být Tiberius Gracchus⁶⁴.

Pokud jde o Kleita, může napovědět i jiné vyjádření samotného Senecy, totiž „Alexandros na hostině vlastní rukou probodl Kleita... protože mu málo lichotil a s nechutí se měnil ze svobodného Makedonce v perského otroka“⁶⁵. Pokud jde o stěžejní vyličení jeho smrti, to Arriánovo sice jeden detail lehce problematizuje, údajná hostina totiž zřejmě byla pitkou, která „se protáhla až do noci (neboť Alexandros už přijal i v tomto ohledu do značné míry způsoby barbarů)“, potvrzuje však, že Kleitos byl probodnut⁶⁶. Jako pubertální pitku popisuje kulisy i Plútarchos a i podle něho byl Kleitos proboden⁶⁷. A také Curtius, podle něhož šlo o slušnou hostinu, poukazuje na množství vína, které rozpálilo nejen Alexandra, neb zcela při smyslech podle něj nebyl ani Kleitos, ale i podle tohoto autora vše vyvrcholilo tím, že Alexandros Kleita proklál kopím⁶⁸.

V případě Tiberia Graccha je otázkou, zda Capitolium, kam jeho smrt klade drtivá většina autoritativních pramenů⁶⁹, vyhovuje Senecou, pravda, ne zcela jednoznačně, vyjádřené vazbě k foru. Jakous takous nabízí jen Florus, který však mohl vycházet z Livia⁷⁰, pročež by snad bylo lze operovat s tím, že právě jeho

⁶⁴ Tak BASORE, ref. 18, s. 110, pozn. c a d. První z těchto dvou návrhů je podpořen dalším argumentem, viz vzápětí níže, druhý je jen nejistě nadhozen.

⁶⁵ Což je zmíněný argument samotného Basora a jde o SENECA. *De ira* III, 17, 1 *Alexandrum, qui Clitum... inter epulas transfodit manu quidem sua, parum adulantem et pigre ex Macedone ac libero in Persicam seruitutem transeuntem*. K českému překladu viz BAHNÍK, ref. 22, s. 95, úprava orthografie jmen IP. K témuž stručněji dále srv. SENECA. *Epistulae morales ad Lucilium* X, 83, 19, kde také figuruje formulace *inter epulas transfodere*, což ovšem není tatáž, která je použita v pasáži o šesti *duces* (k ní viz výše v pozn. 18). To se sice jako argument naopak proti Kleitovi nemusí zdát příliš pádné, sám ale fakt, že Seneca použije ve spojitosti s ním na dvou různých místech tutéž formulaci, ale v pasáži o šesti *duces* jinou, za zcela banální nepovažují.

⁶⁶ K celé scéně viz ARRIANUS. *Alexandri anabasis* IV, 8, k pitce tamtéž IV, 8, 2 *πόρρω δὲ τοῦ πότου ποιόντος (καὶ γὰρ καὶ τὰ τῶν πότων ἦδη Ἀλεξάνδρῳ ἐς τὸ βαρβαρικώτερον νενωτέρωστο)*, český překlad viz ARRIÁNOS. Tažení Alexandra Velikého. Přeložil Jaromír BĚLSKÝ. Praha: Svoboda, 1972 [= Antická knihovna, sv. 14], s. 161. K různým verzím, jak k probodnutí Kleita došlo, srv. ARRIANUS. *Alexandri anabasis* IV, 8, 8-9.

⁶⁷ PLUTARCHUS. *Alexander* 50, 8, respektive 51, 9.

⁶⁸ Srv. CURTIUS. *Historiae Alexandri Magni* VIII, 1, 22; 1, 28; 1, 52.

⁶⁹ Především vyjádření Gaia Graccha, které cituje PLUTARCHUS. *Tiberius et Gaius Gracchus* 24, 6 a podle něhož byla Tiberiova mrtvola vlečena z Capitolia, musí mít svou váhu. O přibližně dvě generace mladší *Rhetorica ad Herennium* IV, 68 cituje nějaké soudobé progacchovské vyličení, které ovšem incident klade pouze do blízkosti blíže neurčeného lovova chrámu. Další tradice už je však explicitní, srv. CICERO. *Pro Caecina* 30, 87; LIVIUS. *Periochae* LVIII, 7; VELLEIUS PATERCULUS. *Historia Romana* II, 3, 1-2; VALERIUS MAXIMUS. *De factis dictisque memorabilibus* I, 4, 2; PLUTARCHUS. *Tiberius et Gaius Gracchus* 17, 3; 17, 6; 19, 5; 35, 2; APPIANUS. *Bellum civile* I, 17, 71; AMPELIUS. *Liber memorialis* 26, 1; *De viris illustribus* 64, 6-7 a k Orosiovi srv. níže na s. 309 s pozn. 74. Navíc APPIANUS. *Bellum civile* I, 16, 70 udává místo ještě přesněji: u dveří chrámu (zřejmě Iova Optima Maxima) poblíže soch králů.

⁷⁰ Ve výčtu Florových pramenů, jak je udává FORSTER, Edward Seymour. In Lucius Annaeus FLORUS. *Epitome of Roman History*. CORNELIUS NEPOS. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press / London: Heinemann, 1960, s. x-xi, figuruje právě Livius, z něhož čerpal vydatně, ba občas doslovně opisoval, ale leckdy se od něho i liší, protože určitě využíval také děl Sallustiových a Caesarových, tu i onde upomíná na Vergilia a Lucana a lze se domnívat, že jeho pramenem byly i dějiny Senecy Staršího. Podrobnější výklad i s odkazy pak nabízí JAL,

podání Seneca určitě znal. Podle Flora totiž vraždění začalo už na foru, Gracchus však na Capitolium, kde byl zabit, uprchl⁷¹. Jako příhodnější se tak jeví na první pohled méně nápadný detail, který uvádí Velleius Paterculus: „sbíhal po svahu Capitolia“, totiž po tzv. *Clivus Capitolinus*⁷², který vedl právě směrem k foru⁷³, takže pokud by Gracchus byl zabit právě zde, mohlo by to z fora být vidět. Totéž místo mohl navíc mít na mysli i Orosius, podle něhož Gracchus prchal po schodech, které vedou nad Calpurniovým obloukem, jehož kladení právě na *Clivus Capitolinus* pod Iovův chrám je však sporné⁷⁴. Nelze nicméně vyloučit, že právě tato tradice se nějak promítla do Senecovy formulace, vážnějším problémem však je jeho tvrzení, že příslušný *dux* byl rozsápán, protože Gracchus měl zemřít udeřen ulomenou nohou sedadla, případně ještě podruhé holí⁷⁵. Jakýmsi oslím můstkem k představě rozsápání by tak mohlo být snad jen sloveso *opprimere*, které se objevuje v části latinské tradice⁷⁶, přesvědčivé to však je minimálně, či spíše vůbec. Spekulovat v souvislosti s Gracchem by se naopak jakž takž dalo o spojení *intra leges*, výsledek však možnost, že Seneca opravdu myslel Graccha, nijak zvlášť nepodporuje⁷⁷.

Paul. In FLORUS. *Oeuvres*, tome I. Texte établi et traduit par Paul JAL. Paris: Les Belles Lettres, 1967, s. xxiii-xxx, který přiřazuje i Catona Staršího, Tacita a Suetonia a upozorňuje na spor o to, kterého ze Seneců měl Florus znát. Srv. ale i v předchozí pozn. odkaz na příslušnou periochu, která podobnou možnost vazby k foru nenabízí, nicméně ani nelze jeho případnou úlohu v nedochovaném líčení Liviově na jejím základě odmítnout.

⁷¹ Tak FLORUS. *Epitome bellorum omnium annorum* DCC II, 2, 7. Jeho formulace *caedes a foro coepit*, tedy doslova „vraždění začalo od fora“ je ve smyslu zde uvedeném v moderních překladech chápána běžně, srv. MOUCHOVÁ, ref. 35, s. 260; FORSTER, ref. 70, s. 225; FLORUS. *Oeuvres*, tome II. Texte établi et traduit par Paul JAL. Paris: Les Belles Lettres, 1967, s. 13.

⁷² Srv. VELLEIUS PATERCULUS. *Historia Romana* II, 3, 2 *is fugiens decurrensque cliuo Capitolino*, k českému překladu viz MOUCHOVÁ, ref. 35, s. 62.

⁷³ Viz k němu RICHARDSON, ref. 53, s. 89, s.v. *Clivus Capitolinus*.

⁷⁴ Srv. OROSIUS. *Historiae adversum paganos* V, 9, 2 a dále PLATNER, Samuel Ball. *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, completed and revised by Thomas ASHBY. London: Oxford University Press, 1929, s. 211, podle něhož tento oblouk nikde jinde zmíněn není, ale současně neupřesňuje, na základě čeho dospěl k zmíněné lokalizaci, takže je samozřejmě možné, že na základě srovnání právě se zprávou Velleiovou. Naproti tomu RICHARDSON, ref. 53, s. 153-154, s.v. *Fornix Calpurnianus* vychází z tzv. *Forma Urbis Romae*, tedy mramorového plánu města Říma z doby severovské, jehož fragmenty jsou dochované a který zobrazuje schodiště (snad *Centum gradus*) vedoucí na Capitolium z jihovýchodu od Marcellova divadla, a tedy opačného směru než *Clivus*, a u něj oblouk, což by podle Richardsona mohl být tento. Toto místo by ovšem z fora viditelné nebylo.

⁷⁵ Oba údery popisuje PLUTARCHUS. *Tiberius et Gaius Gracchus* 19, 10, který navíc jmenuje i dvě konkrétní osoby, které je zasadily, a dále VALERIUS MAXIMUS. *De factis dictisque memorabilibus* I, 4, 2 a OROSIUS. *Historiae adversum paganos* V, 9, 2. Pouze jeden úder, ale nikoli tak, že druhý by byl vyloučen, zmiňuje *Rhetorica ad Herennium* IV, 68, s upřesněním, že mířil do spánku, a VELLEIUS PATERCULUS. *Historia Romana* II, 3, 2. LIVIUS. *Periochae* LVIII, 7 uvádí také jen jeden úder, ale tak, že je zřejmé, že následovaly další. V řeči Gaia Graccha, kterou cituje PLUTARCHUS. *Tiberius et Gaius Gracchus* 24, 6, figuruje ubíjení klacky. Naproti tomu APPIANUS. *Bellum civile* I, 16, 70 se spokojil s konstatováním, že Gracchus byl zavražděn.

⁷⁶ Srv. FLORUS. *Epitome bellorum omnium annorum* DCC II, 2, 7; AMPELIUS. *Liber memorialis* 26, 1; *De viris illustribus* 64, 7.

⁷⁷ Zejména se v různých pramenech objevují úvahy či konstatování, co vedlo ke Gracchovu konci, a podobná myšlenková komprimace událostí by samozřejmě mohla být i za formulací Senecovou. Např. APPIANUS. *Bellum civile* I, 17, 71 zmiňuje návrh vynikajícího zákona, který však byl prosazován násilím, AMPELIUS. *Liber memorialis* 26, 1 přímo tvrdí, že vyvolával nepokoje

Kompletní alternativní sestavu těchto *duces* nabídl v roce 2009 popularizátor samostatného pramenného bádání, a to zřejmě bez znalosti představy přímo Herrmannovy⁷⁸, což mu nicméně umožnilo oprostít se od jeho přesvědčení, že jsou seřazeni chronologicky a střídají se představitelé římského a cizích národů. Tento návrh je navíc dílem kolektivním, protože vyplynul z diskusí na fórech Volné myšlenky⁷⁹ a Classics-L⁸⁰. Z tohoto procesu vzešli následující kandidáti: Kandaulés probodnutý na lůžku Gýgem, Kleitos, výše už probraný, Lucius Appuleius Saturninus zabitý davem na fóru, Oidipús jako jakýsi archetyp otcovraha, jehož případ ovšem jak samotný diskutér, tak i zmíněný popularizátor hned uznali za, přinejmenším, vymykající se všem ostatním, Ptolemáios z Mauretanie, jemuž otrok podřízl hrdlo na příkaz Caligulův, a Gavius ukřižovaný Verrem, nebo kartháginský vojevůdce Hannibal, ovšem odlišný od syna Barkova, jehož ukřižovali jeho vlastní muži.

Z těchto kandidátů Kandaulés, dle známého lehce novelistického podání Hérodotova, skutečně byl zabit Gýgem, když spal, takže nejspíše na lůžku, a jelikož k tomu byl Gýgés vybaven dýkou, lze předpokládat i to, že jí Kandaula probodl⁸¹. Podle Níkoláa z Damasku se Gýgova oběť sice jmenovala Adyattés nebo Sadyattés, zdá se ale, že jde o tutéž postavu, která byla zavražděna ve své ložnici ve spánku a zřejmě mečem, kterým byl Gýgés ozbrojen⁸². Odlišnou verzi zmiňuje Plútarchos: Kandaula prý zahubil, aniž by bylo upřesněno, jakým způsobem, odjinud neznámý Arsélis z Mylas, a to coby Gýgův spojenec ve válce proti Kandaulovi⁸³. U ještě jiných alternativních verzí, které možná existovaly, jednak není zřejmé, nebo spíše ani není důvod se domnívat, že nepočítaly s probodnutím Kandaula na lůžku⁸⁴, a jednak jejich eventuální existence stejně jako

kvůli soudním a agrárním zákonům, a LIVIUS. *Periochae* LVIII, 1-3 vyjmenovává na malém prostoru několik konkrétních zákonů, které Gracchus navrhoval, a poté navazuje líčení jeho smrti, což možnost myšlenkového propojení jednoho s druhým dobře ilustruje. Některé prameny sice explicitě poukazují na Gracchovu opětovnou kandidaturu na tribunát, která především byla přinejmenším bezprostřední rozbuškou následných událostí, srv. LIVIUS. *Periochae* LVIII, 7; *De viris illustribus* 64, 6; OROSIUS. *Historiae adversum paganos* V, 9, 1 a zejména FLORUS. *Epitome bellorum omnium annorum* DCC II, 2, 6, podle něhož si Gracchus chtěl prodloužit svou moc, aby mohl dokončit, co začal, i tím se však opět strhává pozornost mimo jiné k zákonům, které prosazoval, stejně jako když VALERIUS MAXIMUS. *De factis dictisque memorabilibus* I, 4, 2 jeho smrt spojuje se špatným výkonem tribunátu. Zajímavý detail uvádí *Rhetorica ad Herennium* IV, 68, totiž že Gracchus před útokem nařídil svolat schůzi lidu, nic jednoznačného z něj však neplyne.

⁷⁸ Srv. výše v pozn. 30.

⁷⁹ Smithův proklik už není funkční, ale jde o původní IIDB existující do ledna 2009, následně změněné na FRDB, kde Smith diskutoval, které však bylo v červnu 2014 opět změněno na Talk Free thought. Tato stručná informace je k dispozici zde: <<https://iidb.org/vbb/showthread.php>>, samotné fórum zde: <<https://talkfreethought.org/forum.php>>.

⁸⁰ Tedy zde: <<https://lsv.uky.edu/scripts/wa.exe?A0=CLASSICS-L&A0=CLASSICS-L>>.

⁸¹ Srv. HERODOTUS. *Historiae* I, 11, 5-12, 2, z jehož vylíčení zmíněné dva klíčové momenty vyplývají skutečně jen nepřímo, naprosto však není třeba o nich pochybovat. Stručnější IUSTINUS. *Epitoma Historiarum Philippicarum* I, 7, 19 okolnosti Kandaulova zabití zkomprimoval do jediné jmenné vazby (*caedes Candauli*), z níž tak nic jiného než prostý fakt, že byl zabit, nevyplývá.

⁸² Tak NICOLAUS DAMASCENUS. In FGrH 90, F 47, 8.

⁸³ Srv. PLUTARCHUS. *Aetia Graeca* 45 [302A].

⁸⁴ ACHILLES TATIUS. *Leucippe et Clitophon* I, 8, 5 sice tvrdí, že Kandaula zabila sama jeho žena, ale spíše jde o jakousi zkratku Hérodotova podání než alternativní verzi. IOANNES TZETZES.

existence podání dochovaného u Plútarcha naprosto neznamená, že Seneca nemohl vycházet z Hérodota⁸⁵.

L. Appuleius Saturninus byl zabit v roce 100 př. n. l., kdy zastával tribunát lidu. Cicero, který po třiceti sedmi letech hájil Gaia Rabiria, když byl v souvislosti s těmito událostmi žalován, tak je téměř primárním pramenem. Na události, které si jeho publikum ještě pamatovalo, ale samozřejmě jen nesouvisle naráží. Ve své řeči tak mimo jiné odmítl obvinění, že sám Rabirius Saturnina zabil, a dále zmínil, že Marius coby konsul rozdal zbraně lidu, a zatímco taktéž ozbrojený Saturninus obsadil Capitolium, konsulové, senát a jezdcí se shromáždili na foru, dále, že Saturninovi byla Mariem dána záruka, takže jen jím mohla být porušena, a nakonec, těsně před tím, než řeč abruptně končí, že Saturnina zabil jakýsi Scaeva, otrok Quinta Crotona, a že Marius nechal přerušit vodovod zásobující chrám Iova Optima Maxima⁸⁶. Podle řecké historiografické tradice obsadil Saturninus se svými stoupenci Capitolium proto, že byl napaden davem, ale poté, co byl odříznut přívod vody, se vzdal Mariovi, byl zavřen v nespecifikované radnici a zabit taškami házenými ze střechy, ačkoli u sebe měl odznaky svého úřadu⁸⁷. Odlišnou verzi lépe vyhovující údají Senecovu má jen Florus: „Tam (sc. do *curie*) však vtrhl dav, umlátíl ho klacky a kameny a potom ještě roztrhal na kusy“⁸⁸, jehož by snad bylo lze nepřímo podpořit podáním Orosiovým⁸⁹, zatímco Velleius Paternulus

Chiliades I, 3, 148-156 nejprve resumuje právě Hérodotovu verzi a vzápětí, tamtéž I, 3, 162-169 dodá detaily, které zřejmě pocházejí z nějaké jiné: Kandaulova žena seděla nečinně v paláci, Gýgés vzal její prsten, ukázal ho Kandaulovým strážcům a s nimi ho tajně zabil. Tuto či podobnou verzi měl zřejmě na mysli i Platón, podle něhož sám Gýgés svedl Kandaulovu ženu k cizoložství a poté ho spolu úkladně zavraždili, k čemuž srv. PLATO. *Res publica* II, 360b a rovněž tamtéž II, 359d, odkud by se zdálo, že nešlo o Gýga, ale jeho předka, ale zřejmě vinou koruptely v rukopisné tradici, k čemuž srv. PLATON. *Oeuvres complètes*. Tome VI, La République, livres I-III. Texte établi et traduit par Emile CHAMBRY, avec introduction d'Auguste DIÈS. Paris: Les Belles Lettres, 1932, s. 53n., pozn. 1.

⁸⁵ Jedinou komplikací je druhý z dodatků dochovaných u Johanna Weyera, jsou-li opravdu už Senecovu, k čemuž srv. výše v pozn. 52, protože tato pasáž má ve Weyerově spisu podobu: *alium ira in cubili suo quonodoque etiam post datam solenniter fidem confodit* (srv. ENENKEL, ref. 52, s. 57), tedy „ačkoli byla slavnostně dána záruka“. Nic podobného totiž v žádné z probraných verzí nefiguruje.

⁸⁶ Srv. CICERO. *Pro Gaio Rabirio perduellionis reo* 6, 18; 7, 20; 10, 28; 11, 31 a k dané záruce i *Rhetorica ad Herennium* IV, 31, tedy vyjádření o generaci staršího neznámého autora, podle něhož byl Saturninus zbaven života zločinně právě proto, že mu byla dána záruka, ale zradili ho špatní lidé (*mali*). Saturninovu smrt zmiňuje i CICERO. *Brutus de claris oratoribus* 62, 224, ale pouze to, že Saturninus byl zabit na veřejnosti (*publice*). Obvinění, že Saturnina zabil sám Rabirius, uvádí později jako příklad *intentio simplex* i QUINTILIANUS. *Institutio oratoria* VII, 1, 9.

⁸⁷ Tak APPIANUS. *Bellum civile* I, 32, 143-145 a podobně PLUTARCHUS. *Marius* 30, 4, který dodává některé detaily: na Capitolium Saturninus ustoupil před vojskem, jímž nechal forum obsadit Marius, který sám poté nechal přerušit vodovod, Saturninovi ovšem zaručil beztretnost, ale nebyl s to slib dodržet. V jednom detailu se však odlišuje, k čemuž srv. níže na s. 312.

⁸⁸ FLORUS. *Epitome bellorum omnium annorum DCC* II, 4, 6 *Ibi eum facta inruptione populus fustibus saxisque coopertum in ipsa quoque morte laceravit*. Český překlad viz MOUCHOVÁ, ref. 35, s. 262. Předtím tvrdí, že když byl přerušen přívod vody na Capitolium, Saturninus po vyjednávání sestoupil.

⁸⁹ OROSIUS. *Historiae adversum paganos* V, 17, 8-9 totiž tvrdí, že Saturnina spolu s dalšími zabili římstí jezdcí, kteří prolomili dveře do *curie*, do níž uprchl pod Mariovým tlakem poté, co na přístupové cestě ke Capitoliu došlo k další hrozné bitvě. Podle *De viris illustribus* 73, 10-11 však

zase upřesňuje, že šlo o *curii* Hostiliovu⁹⁰, která skutečně byla na foru⁹¹. O tom, že Saturninus byl zabit na foru, by ale nebylo třeba příliš pochybovat, i kdyby toto upřesnění k dispozici nebylo, protože ostatní *curie* stojící někde jinde byly buď postaveny až později, nebo šlo o jakési prastaré posvátné okrsky sloužící účelům především náboženským⁹². Přesto se však jeho smrt uvnitř budovy nezdá dobře kompatibilní se Senecovým údajem, podle něhož byla smrt tohoto vůdce podívanou pro forum. Takové představě by lépe vyhovovalo tvrzení, které však je dochováno pouze u Plútarcha, podle něhož byl zabit už při sestupu na forum⁹³. Naopak fakt, že je zmiňováno i v pozdní římské tradici jako místo, kde boj vypukl, příliš nepomůže, protože tatáž tradice pokračuje líčením jeho ústupu na Capitolium⁹⁴ a dále v duchu ostatních pramenů. A problémem, a to závažnějším než v případě obou výše probraných kandidátů, se zdá i to, že tento vůdce měl podle Senecy být zabit *intra leges*, protože k tomuto spojení by v případě Saturninově bylo nutné vztáhnout buď porušenou záruku danou Mariem, nebo jeho úřední odznaky. Obě tyto možnosti však jsou sotva přijatelné, a to i kdyby měly být považovány za řešení jen nouzové.

Oidipa lze vyloučit rovnou, a to ani ne tak proto, že jde o postavu mythologickou, protože sami Řekové a Římané mythologické události ze svých dějin v zásadě nevyčleňovali, ale protože oním vůdcem, jehož by Seneca musel mít na mysli, by nebyl Oidipús, ale jeho otec Laios, což je postava, jejíž potenciál k využití jako

byl zabit v *curii* kameny a taškami házenými seshora, když ho předtím Marius pronásledoval na Capitolium, přerušil přívod vody a nebyla dodržena záruka. Zajímavé by proto samozřejmě bylo, kdyby bylo možné rekonstruovat verzi Liviova, jenže LIVIUS. *Periochae* LXIX, 5 svým strohým konstatováním *bello quodam interfectus est* vytváří dojem, že přímo on žádné konkrétní údaje snad ani nesděloval. Otázkou však je, zda je třeba chápat toto konstatování v duchu celkem přímočarého českého překladu „v nějakém boji byl zabit“ (tak LIVIUS. *Dějiny VII*. Přeložili Marie HUSOVÁ a Pavel KUCHARSKÝ. Praha: Svoboda, 1979 [=Antická knihovna, sv. 40], s. 402), a ne raději tak jako překladatel do francouzštiny, srv. *Abrégés des livres de l’Histoire Romaine de Tite-LIVE*. Tome XXXIV – 1re partie, « Periochae » transmises par les manuscrits (*Periochae* 1-69). Text établi et traduit par Paul JAL. Paris: Les Belles Lettres, 1984, s. 88 „il fut mis à mort au cours d’une attaque armée, dans une sorte d’opération de guerre“. Ani případné vyřešení této otázky však cestu k rekonstrukci Liviova podání bohužel neotevře, jeden pozoruhodný detail však přesto zaujme: válečnická terminologie, kterou tato tradice možná akcentovala, mohla Senecu inspirovat k zařazení právě Saturnina mezi jeho *duces* i tehdy, pokud jimi měl myslet vojevůdce (k tomu problému srv. výše na s. 302-304).

⁹⁰ Srv. VELLEIUS PATERCULUS. *Historia Romana* II, 12, 6, který události jen stručně shrnuje, ale přitom přisuzuje Mariovi vojenský zásah a potrestání škůdců smrtí, jejíž okolnosti jinak nespecifikuje.

⁹¹ Srv. RICHARDSON, ref. 53, s. 102-103, s.v. Curia Hostilia.

⁹² Výčet římských *curií* a základní informace o nich podává RICHARDSON, ref. 53, s. 101-106. Důvodem, proč nelze příliš uvažovat o některé z oněch prastarých *curií*, je jednak to, že leckdy zřejmě nebyly zastřešené, a jednak fakt, že APPIANUS. *Bellum civile* I, 32, 145 použije řecký ekvivalent βουλευτήριον, pročež by musel špatně pochopit svou latinskou předlohu.

⁹³ Tak PLUTARCHUS. *Marius* 30, 5, který sám použil výraz ἀνηρέθησαν, pod čímž si lze představit v zásadě jakýkoli způsob, jímž může dav (který ovšem v tomto momentu Plútarchos výslovně nezmiňuje) zabit jedince, kterého napadne, tedy i rozsápání.

⁹⁴ Tak FLORUS. *Epitome bellorum omnium annorum* DCC II, 4, 5 a zejména OROSIUS. *Historiae adversum paganos* V, 17, 7.

modelové se v římském prostředí zdá minimální⁹⁵, a kromě toho právě Seneca zřejmě ani nepočítal s tím, že by při jeho zabití došlo přímo k prolití krve⁹⁶.

Ptolemáiem z Mauretanie je myšlen poslední král budoucí provincie Mauretanie, sám syn Iuby II. a Kleopatry Selény, dcery Kleopatřiny a Antoniovy, a tedy poslední potomek dynastie Ptolemáiovců. Jeho jednoznačné vztažení k údajům, které udává Seneca, ovšem poněkud překračuje možnosti našich pramenů. Suetonius totiž sděluje pouze, že ho Caligula dal znenadání zabít, a jen možná probodnout⁹⁷, Cassius Dio jen to, že ho dal zabít⁹⁸, stejně jako Plinius Starší, v jehož zprávě sice figuruje i jakýsi propuštěnec Aidemón, ale jako Ptolemáiu v mstítel, který jako takový zřejmě stál v čele povstání, k jehož potlačení vyslal Claudius do Mauretanie římské legie⁹⁹. Dále operovat tak lze jen s vyjádřením Suetoniovým, jím použité sloveso *percutio* však může mít jak význam „popravit“, což ale navozuje představu spíše oficiálního aktu, který by asi neprováděl nějaký blíže neurčený otrok, tak i „zabít“, či konkrétně „probodnout“, což už tento dojem nenavozuje, ale stále je otázkou, nakolik se s tím zdá kompatibilní přímo Senecova formulace *aperire iugulum*, a navíc otroka jako vykonavatele by i tak pouze nebylo možné vyloučit.

P. Gavius byl římským občanem z Consy, přesto však skutečně byl Verrem odsouzen k veřejnému zmrskání a poté ukřižování¹⁰⁰. Sotva však šlo o někoho, koho by Seneca mohl zahrnout mezi *duces*, byť to ani nelze zcela vyloučit, protože

⁹⁵ Sám Seneca např. Laia zmiňuje jen ve dvou ze svých tragédií, a to těch, kde si jeho přítomnost žádá sám děj, totiž v *Oidipovi* (7 výskytů) a *Foiničankách* (1 výskyt), k čemuž srv. BUSA – ZAMPOLLI, ref. 41, s. 710. Dvakrát ho, pravda, uvádí jako příklad Cicero, ale jen jako nešťastného milence v nejmenované hře Eurípidově, srv. CICERO. *De fato* 13, 30, a jako otce Oidipova, srv. CICERO. *Tusculanae disputationes* IV, 33, 71. Nikde jinde se u něj nevyskytuje, k čemuž srv. SHACKLETON BAILEY, David R. *Onomasticon to Cicero's Speeches*. Second revised edition. Stuttgart / Leipzig: Teubner, 1992; *Onomasticon to Cicero's Letters*. Stuttgart / Leipzig: Teubner, 1995; *Onomasticon to Cicero's Treatises*. Stuttgart / Leipzig: Teubner, 1996. Mezi autory, kteří ho nezmiňují vůbec nikde, pak patří např. Ovidius, Valerius Maximus, Martialis nebo Plinius Mladší, k nimž srv. DEFERRARI, Roy J. – BARRY, M. *Inviolata – McGUIRE, Martin R. P. A Concordance of Ovid*. Washington: The Catholic University of America Press, 1939, Index nominum. In VALERI MAXIMI *Facta et dicta memorabilia*, vol. II. Edidit John BRISCOE. *Stuttgartiae et Lipsiae*: Teubner, 1998, SIEDSCHLAG, Edgar. *Martial-Konkordanz*. Hildesheim / New York: Olms, 1979, BIRLEY, Anthony R. *Onomasticon to the Younger Pliny, Letters and Panegyric*. München / Leipzig: Saur, 2000.

⁹⁶ K jeho zabití „ranou holí“ (*stipitis pulsu*), a tedy dost možná bez krveprolití, srv. SENECA. *Oedipus* 769.

⁹⁷ Srv. Suetonius. *Caligula* 35, 1 *Ptolomaeum... repente percussit*. Standardní český překlad „Ptolemáia... náhle dal popravit“ (tak Suetonius. *Životopisy dvanácti císařů*. Přeložili Bohumil RYBA a Jana NECHUTOVÁ. Praha: Svoboda, 1974 [= *Antická knihovna*, sv. 24], s. 220) je sice správný, ale z hlediska možnosti posoudit, zda Ptolemáia mohl mít na mysli i Seneca, lehce zavádějící, jak vyplývá z výkladu níže v tomto odstavci.

⁹⁸ Srv. Cassius Dio. *Historia Romana* LIX, 25, 1. Text ale touto informací abruptně končí, respektive kvaternion, kde pokračoval, v rukopisu celý chybí, a protože tato epizoda bohužel nezaujala žádného z Dionových epitomátorů, tak jsou podrobnosti, které Dio možná dále uváděl, ztraceny.

⁹⁹ Srv. Plinius. *Naturalis historia* V, 1, 11 *Romana arma primum Claudio principe in Mauretania bellauere, Ptolemaeum regem a Gaio Caesare interemptum ulciscente liberto Aedemone, refugientibusque barbaris uentum constat ad montem Atlantem*.

¹⁰⁰ Srv. Cicero. *Actio in C. Verrem secunda* V, 62, 161–63, 163; 63, 164; 64, 166; 65, 168–66, 170.

Cicero o něm v tomto smyslu neříká nic bližšího, než že Verrem byl obviněn ze špionáže pro Spartaca, což však Cicero odmítl jako naprosto nepodložené¹⁰¹.

Kartháginské vojevůdce jménem Hannibal, kteří zemřeli na kříži, znají dějiny dokonce dva. První, syn Giskónův, velel úspěšně kartháginské flotile před a během prvních let první punské války, byl však poražen u Myl, pročež sice trestu unikl¹⁰², následně však byl vyslán na Sardinii, kde ho Římané uzavřeli v přístavu a připravili o mnoho lodí, načež byl svými muži spíše ukřižován než eventuálně ukamenován¹⁰³. Druhý velel spolu s Hamilkarem Barkou ve válce proti žoldnům, kteří se po první punské válce vzbouřili v Africe, ti však přepadli jeho tábor, zajali ho a pověsili na kříž, čímž sice není přímo řečeno, že na něm i zemřel, ale lze to bez obav předpokládat, protože opak by Polybios jistě zdůraznit neopomněl¹⁰⁴.

Zřejmě posledním vyjádřením k možnosti identifikace Senecových *duces* jsou poznámky k recentnímu anglickému překladu spisu *De ira*, který je americké provenience. Oba dva kandidáti, které nabízí, totiž Kleitos a Asellio¹⁰⁵, však už byli navrženi dříve, a proto i zde už byli probráni.

Na základě ověření okolností smrti jednotlivých kandidátů, jak je znali a prezentovali různí antičtí spisovatelé, je tedy možné některé z nich více mně vyloučit a jiné preferovat před ostatními. Jak už však bylo výše řečeno, nelze opomenout – a tím méně, že dosud se tak leckdy dělo – ani druhý důležitý aspekt Senecova výčtu, totiž že jde o příklady takových *duces*, jejichž smrt zapříčinil nějaký hněv. Všechny kandidáty je tak třeba probrat ještě jednou a ověřit, zda tuto podmínku splňují, protože v opačném případě s nimi počítat nelze.

Pokud jde o Tarquinia Prisca, Livius líčí, že synové Anca Marcia považovali své odstavení od vlády i fakt, že Římu vládne přivandrovalec a v osobě Servia Tullia hrozí dokonce vláda otroka, za pohanu nejen svou vlastní, ale i celého Říma¹⁰⁶, takže být přímo o hněvu v té souvislosti řeč není, počítat s ním přesto lze¹⁰⁷. Ještě snáze však lze za jeho oběť považovat Kandaula, k jehož zavraždění, alespoň ve

¹⁰¹ Tak CICERO. *Actio in C. Verrem secunda* V, 62, 161; 63, 164; 64, 165-166 a srv. i celé vylíčení této aféry tamtéž V, 61, 158-66, 170. Tomu, že přinejmenším společenské postavení Gaviovo nebylo vysoké, může navíc nasvědčovat Ciceronův kontrapunkt, jímž proti sobě stavěl Gavia coby *unum hominem nescio quem* a společnou věc svobody a obce, na kterou podle něj vlastně Verres zaútočil. Zmíněná charakteristika Gavia je však právě součástí tohoto kontrapunktu, což její výpovědní hodnotu směrem k jeho společenskému postavení oslabuje.

¹⁰² Že se obával, že mu ze strany kartháginského senátu hrozí, a jak se mu obratně vyhnul, líčí DIODORUS SICULUS. *Bibliotheca historica* XXIII, 10, 1; VALERIUS MAXIMUS. *De factis dictisque memorabilibus* VII, 3, ext. 7; ZONARAS. *Epitome Historiarum* VIII, 11 [387C] a *De viris illustribus* 38, 2-3, tento poslední však s několika nepřesnostmi, včetně toho, že ho nazývá Himilkónem, nicméně také s upřesněním, že mu hrozilo právě ukřižování. Naproti tomu POLYBIUS. *Historiae* I, 24, 5 pouze na patřičném místě žádný trest nezmiňuje.

¹⁰³ Varianta ukřižování má totiž v pramenech oporu ve všech ohledech solidnější, srv. POLYBIUS. *Historiae* I, 24, 6 a LIVIUS. *Periochae* XVII, 6, zatímco ukamenování uvádí OROSIUS. *Historiae adversum paganos* IV, 8, 4. Poslední pramen, ZONARAS. *Epitome Historiarum* VIII, 12 [389C], pouze sděluje, že zahynul, když předstoupil před muže, kteří se proti němu vzbouřili.

¹⁰⁴ Srv. POLYBIUS. *Historiae* I, 86, 5-6.

¹⁰⁵ Tak KASTER – NUSSBAUM, ref. 22, s. 102, pozn. 45 a 46.

¹⁰⁶ LIVIUS. *Ab Vrbe condita* I, 40, 2-3.

¹⁰⁷ Vzápětí ostatně LIVIUS. *Ab Vrbe condita* I, 40, 4 zmiňuje, že proti Tarquiniovi poštlával Ancovy syny *iniuriae dolor*. Naproti tomu, DIONYSIUS HALICARNASSEUS. *Antiquitates Romanae* III, 72,

verzi Hérodotově, Gýga přinutila Kandaulova manželka poté, co on pro změnu Gýga přiměl, aby ji z úkrytu sledoval, když se svlékala¹⁰⁸. Některé z ostatních verzí sice nabízejí motivaci jinou¹⁰⁹, ty však, jak už bylo řečeno, nepřekážejí předpokladu, že Seneca narážel právě na tu jistě nejznámější Hérodotovu.

Že byl obětí hněvu Filippos, některé prameny přímo konstatují¹¹⁰ a i z dalších souvislostí lze domýšlet, že takovým dojmem jeho smrt působit mohla¹¹¹. Kleita však lze prohlásit za oběť hněvu také naprosto bez obav, toto hnutí totiž vylíčením jeho smrti přímo dominuje¹¹².

1 líčí pouze jejich přesvědčení, že jim vlada po právu náleží a spoluobčané jim ji svěří, tamtéž III, 72, 4 ovšem zmiňuje, že se pokusili proti Tarquiniovi obrátit smutek lidu.

¹⁰⁸ Srv. HERODOTUS. *Historiae* I, 8–11, kde sice mimo jiné zdůrazňuje, jak se ovládala a nic nedala najevo, ale také to, že mezi Lýdy bylo považováno za velkou pohanu být spatřen nahý.

¹⁰⁹ NICOLAUS DAMASCENUS. In FGrH 90, F 44, 11–47, 5 totiž líčí spory mezi několika generacemi předků obou soků a tamtéž F 47, 6–8 dále coby bezprostřední příčinu nevhodné chování Gýgovo vůči nevěstě. Tu měl svému králi dopravit, ona si na něj ale stěžovala, pročež se král rozhodl Gýga druhý den zabít. To ovšem Gýgovi prozradila služka, a on proto během noci přemluvil několik přátel, s nimiž pak vtrhl do královny ložnice. IUSTINUS. *Epitoma Historiarum Philippicarum* I, 7, 17–18 sice shodně s Hérododem uvádí, že Kandaulés Gýgovi ukázal svou ženu nahou, ale tvrdí, že Gýgés sám po ženě zatoužil a stal se Kandaulovým nepřitelem, zatímco o ženě samotné řekne jen, že se Kandaulovi odcizila. Plútarchova verze, k níž srv. výše na s. 310 s pozn. 83, nenabízí vůbec žádnou motivaci, pouze upřesnění, že Gýgés proti Kandaulovi povstal, z Platóna, k jehož podání srv. výše v pozn. 84, by se zdálo, že šlo prostě o touhu po vládě, a alternativní verze, kterou snad znal Tzetzés a k níž viz výše v pozn. 84, zdůrazňuje pasivitu Kandaulovy ženy. Na celý příběh narážejí i další prameny, nic zde podstatného z nich už ale nevyplývá, srv. PLUTARCHUS. *Quaestiones conviviales* I, 5, 1 [622F]; PTOLEMAEUS CHENNUS apud PHOTIUM. *Bibliotheca* CXC, 150b, 18–29; AGATHIAS MYRINAEUS in *Anthologia Palatina* VII, 567 (ten ale přisuzuje samotné Diké výrok, že Kandaulés dostal, co si zasloužil).

¹¹⁰ IUSTINUS. *Epitoma Historiarum Philippicarum* IX, 6, 5–8 popisuje, jak se Pausaniás cítil zneuctěn Filippovým tchánem Attalem a tím, že Filippos oslyšel jeho stížnosti na něj, a nakonec prohlásí, že „obrátil svůj hněv a pomstu proti Filippovi“ (*iram in ipsum Philippum uertit ultionemque*). DIODORUS SICULUS. *Bibliotheca historica* XVI, 93, 3–94, 1 popisuje tyto události ještě podrobněji a Pausaniásův hněv přitom zmíní několikrát. A PLUTARCHUS. *Alexander* 10, 5 zmiňuje, že Pausaniás jednal v hněvu (θυμουμένω τῷ νεανίσκῳ), který měla ještě přizhivit Olympias.

¹¹¹ ARRIANUS. *Alexandri anabasis* III, 6, 5 totiž zmiňuje Alexandrovu podezřívavost vůči Filippovi, protože ten svatbou s Eurydikou zneuctil Alexandrovu matku Olympiadu. IUSTINUS. *Epitoma Historiarum Philippicarum* IX, 7, 1–4 poukazuje na to, že se věřilo, že iniciativa vzešla od Olympiady, která těžce nesla Filippův sňatek s Kleopatrou, a že informován byl i Alexandros, který kvůli němu měl s otcem také konflikt. PLUTARCHUS. *Alexander* 9, 5–10 popisuje zřejmě tytéž scény, a to tak, že hněv v nich musel figurovat každopádně, a to Alexandrův i Olympiadin, a tamtéž 10, 1–4 líčí ještě jiný konflikt mezi Filippem a Alexandrem, totiž o to, za kterého z Filippových synů by měla být vdána dcera kárského satrapy Pixódara. O Alexandrově konfliktu s Attalem, jímž byl právě kvůli Filippovu sňatku s Kleopatrou nepřímě prohlášen za bastarda, pak věděl už peripatetický filosof a životopisec 3. stol. př. n. l. Satyros, k čemuž srv. ATHENAEUS. *Deipnosophistae* XIII, 5.

¹¹² Viz i výše na s. 308 s pozn. 65 vyjádření samotného Senecy a dále ARRIANUS. *Alexandri anabasis* IV, 8, 5, kde zmiňuje, že Kleitova slova Alexandra urazila, tamtéž IV, 8, 7 i přímo, že jednal v hněvu (ἔνῳ ὀργῆ), a tamtéž IV, 8, 9 resumuje líčení Aristobúlovo, v němž figuruje „rozhněvaný Alexandros“ (ὀργισμένου Ἀλεξάνδρου). Hněv uvádí i ARRIANUS. *Alexandri anabasis* IV, 9, 1 v jakési vlastní úvaze nad příčinami celého incidentu a tamtéž IV, 9, 5 poukazuje i na hněv (μῆτιν) Dionýsův, na jehož oběť prý Alexandros zapomněl, což poté považoval za příčinu toho, co se stalo, on sám. PLUTARCHUS. *Alexander* 50, 2 a 50, 9 coby *spiritus movens* dodává i hněv Kleitův, tamtéž 51, 1 však i on připisuje Alexandrovi, že se nechal rozdráždit (Παροξυνθεὶς οὖν

V případě Sempronia Aselliona by hněv lichvářů coby *spiritus movens* jeho zavraždění bylo lze přepokládat i jen na základě popisu výše shrnutých pramenů, jeden z nich však navíc přímo zmíní „rozhněvané věřitele“¹¹³. Naopak Tiberius Gracchus byl zabit kvůli obavám ze svých ambic a násilí, jehož se jeho stoupenci dopouštěli, což samozřejmě mohlo vyvolat hněv jeho odpůrců, z vylíčení pramenů ho však lze nanejvýš tušit¹¹⁴, než že by byl přímo zmiňován¹¹⁵, a Ciceronem je dokonce přímo odmítán: „Mně se zdá, že ani Scipio, ten, co byl *pontifex maximus* a co prohlásil za pravdivou stoickou zásadu, že mudrc není nikdy soukromá osoba, nebyl rozhněván na Tiberia Graccha tenkrát, když nechal stranou slabého konsula, a ačkoli byl soukromá osoba bez úřadu, počínal si jako konsul a vyzval ty, kteří si přejí blaho státu, aby šli za ním“¹¹⁶. Stejně tak útok proti Saturninovi

ó Ἀλέξανδρος), tamtéž 51, 5, že svůj hněv neunesl, a tamtéž 51, 10, že ihned po činu ho rozvášněnost opustila (εὐθὺς ἀφῆκεν ὁ θυμὸς αὐτόν). CURTIUS. *Historiae Alexandri Magni* VIII, 1, 31 zase popisuje dokonce prudký výbuch Alexandrova hněvu (*ingentem iram conceperat*), ale tamtéž VIII, 1, 41 zmiňuje i on hněv Kleitův a dále tamtéž VIII, 1, 43, že Alexandrův hněv dosáhl bodu, který by obtížně zvládal i za strážliva, tamtéž VIII, 1, 48 snahu Ptolemaίου a Perdikkovu Alexandra přimět, aby v hněvu nesetrvával a nechal vše na druhý den, což Alexandros oslyšel opět vinou hněvu, tamtéž VIII, 1, 51, že Kleitos, těsně předtím, než byl proklán, na svůj hněv už zapomněl, ale pamatoval na Alexandrův, a tamtéž VIII, 2, 1, že Alexandros všeho litoval, jakmile jeho mysl opustil hněv.

¹¹³ Srv. APPIANUS. *Bellum civile* I, 54, 236 οἱ δανεισταὶ δὲ χαλεπήναντες, ὅτι κτλ.

¹¹⁴ Srv. zejm. APPIANUS. *Bellum civile* I, 14, 58–16, 70 a dále některé konkrétní okolnosti, které z něj v myšlení Římanů těžko činí přímo oběť hněvu, byť hněv jistě vyvolávaly, např. PLUTARCHUS. *Tiberius et Gaius Gracchus* 14, 3 líčí konkrétní obvinění, která padlo v senátu, podle něhož měl Tiberius tajně obdržet nachový plášť a diadém, protože měl plánovat převzetí královlády, a tamtéž 19, 2-3 jeho špatně vyložené gesto, podle něhož měl o diadém veřejně žádat a které zmiňují i FLORUS. *Epitome bellorum omnium annorum* DCC II, 2, 7 a *De viris illustribus* 64, 6-7. VALERIUS MAXIMUS. *De factis dictisque memorabilibus* III, 2, 17 dokonce přímo podává Nasicovu akci jako záchranu republiky, protože Gracchus měl vyhrožovat senátu zahubením a vše by měl řídit lid, a srv. i tamtéž IV, 7, 1 (Gracchus usiloval o vlastní moc), VI, 3, 1d (snažil se zničit obec) a také VELLEIUS PATERCULUS. *Historia Romana* II, 3, 1-2. OROSIUS. *Historiae adversum paganos* V, 9, 1 stejně jako stručněji AMPELIUS. *Liber memorialis* 19, 3 a 26, 1 tvrdí, že Gracchus v den *comitiū* podněcoval vzbouření lidu. DIODORUS SICULUS. *Bibliotheca historica* XXXIV/XXXV, 7, 2 přímo mluví o zaslouženém trestu (ταχὺ τῆς ποροσηκούσης κολάσεως ἔτυχεν) a tamtéž XXXIV/XXXV, 7, 3 stejně jako PLUTARCHUS. *Tiberius et Gaius Gracchus* 21, 7 cituje homérský verš, jímž Gracchovu smrt vyhodnotil jako zaslouženou i samotný Scipio Africanus, když se o ní u Numantie dozvěděl.

¹¹⁵ PLUTARCHUS. *Tiberius et Gaius Gracchus* 16, 1 sice zmiňuje hněv, ale Gracchův, který ho vedl k omezování moci senátu, ovšem tamtéž 20, 3 uvažuje, že bohatí se proti němu spikl z hněvu a závidí, na kteroužto myšlenku samozřejmě mohl připadnout i Seneca, ale těžko by na jejím základě mohl Graccha podávat jako objektivní oběť hněvu. LIVIUS. *Periochae* LVIII, 5 mluví o vážném znepokojení, či dokonce zděšení senátu (*commotus grauitur senatus*), takže lze uvažovat o tom, zda v jeho líčení hněv nějakou roli nehrál, ale jen na tom lze těžko stavět jakoukoli další argumentaci. A *Rhetorica ad Herrenium* IV, 68 sice popisuje útok na Graccha coby čin nejmenované, ovšem téměř smyslu zbavené osoby, jde však o podání progacchovské, silně rétorické, ale jako takové v zásadě jediné, které by k pojetí Graccha coby oběti hněvu inspirovat mohlo.

¹¹⁶ CICERO. *Tusculanae disputationes* IV, 23, 51 *mihī ne Scipio quidem ille pontifex maximus, qui hoc Stoicorum uerum esse declarauit, numquam priuatum esse sapientem, iratus uidetur fuisse Ti. Gracchum, cum consulem languentem reliquit atque ipse priuatus, ut si consul esset, qui rem publicam saluam esse uellent, se sequi iussit.* Český překlad dle Marcus Tullius CICERO. *Tuskulské hovory*. Přeložil Václav BAHNÍK. Praha: Svoboda, 1976 [=Antická knihovna, sv. 32], s. 185. Je však samozřejmě

vyvolaly násilnosti, které předtím vyvolal on¹¹⁷, a navíc se podle pozdější tradice měl nechat nazývat králem¹¹⁸ nebo burcovat otroky ke svobodě¹¹⁹, což jistě mohlo vzbudit hněv, ale z hlediska Římanů by šlo o oprávněné důvody k jeho odstranění, což ostatně dokládá *senatus consultum* přijaté senátem¹²⁰ i fakt, že za projevy sympatií vůči němu byli později někteří odsouzeni¹²¹, zatímco otrok, který ho měl zabít, dostal svobodu¹²².

O motivaci k zavraždění Fraáta III. svými syny či synem lze jen spekulovat, neboť výše probraná jediná dochovaná zpráva se k ní nijak nevyjadřuje. Svou roli jistě mohla hrát prostá touha jeho synů zaujmout otcovo místo, ale samozřejmě i nějaký jeho konkrétní čin, který je mohl rozhněvat a o němž, a potažmo o jejich hněvu, by Seneca byl informován¹²³. Fraátés IV. padl za oběť nedočkavosti Fraátakově, případně jeho obavě z prozrazení jeho incestního vztahu s vlastní matkou a Fraátovou manželkou¹²⁴, pročež by, ale už hůře, bylo lze uvažovat o tom, že i tyto důvody mohl nějaký Senecovi známý pramen spojovat s hněvem. Pokud jde o Oidipa a Laia, hodí se poukázat na to, že v Senecově vlastním zpracování jejich konfrontace či narážkách na ni žádný hněv nefiguruje¹²⁵.

O Pompeiovi lze jen velmi těžko říci, že by ho zahubil hněv, alespoň podle Caesara iniciátoři jeho zavraždění později tvrdili, že se obávali, aby se Pompeius Alexandreie a Egypta nezmocnil, zatímco Caesar sám je podezíral, že jím v jeho

otázkou, ale právě jen to, zda tato Ciceronova úvaha nebyla reakcí na nějakou ztracenou tradici, která by Tiberia Graccha jako oběť hněvu přeci jenom prezentovala.

¹¹⁷ Srv. APPIANUS. *Bellum civile* I, 32, 142; LIVIUS. *Periochae* LXIX, 1 a 4; FLORUS. *Epitome bellorum omnium annorum* DCC II, 4, 1-4; *De viris illustribus* 73, 1-9 a OROSIUS. *Historiae adversum paganos* V, 17, 3-5. Ve svém stručném shrnutí na to klade důraz i VELLEIUS PATERCULUS. *Historia Romana* II, 12, 6 a naráží na ně i VALERIUS MAXIMUS. *De factis dictisque memorabilibus* III, 2, 18.

¹¹⁸ Tak FLORUS. *Epitome bellorum omnium annorum* DCC II, 4, 4 a OROSIUS. *Historiae adversum paganos* V, 17, 6, byť podle tohoto druhého ho jen někteří titulovali jako krále, jiní ale jako *imperatora*. PLUTARCHUS. *Marius* 30, 1 tvrdí, že usiloval o samovládu.

¹¹⁹ Srv. VALERIUS MAXIMUS. *De factis dictisque memorabilibus* VIII, 6, 2.

¹²⁰ Výslovně je zmiňuje CICERO. *Pro Gaio Rabirio perduellionis reo* 7, 20; *In Catilinam* I, 2, 4 a srv. i I, 12, 29 a *Oratio Philippica* VIII, 5, 15, a také *De viris illustribus* 73, 10, zatímco APPIANUS. *Bellum civile* I, 32, 144 pouze konstatuje, že senát, v době, kdy ještě prodléval na Capitoliu, odhlasoval jeho odstranění (αὐτοὺς τῆς βουλῆς ἀνααιρεθῆναι ψηφισαμένης).

¹²¹ Srv. CICERO. *Pro Gaio Rabirio perduellionis reo* 9, 24.

¹²² Tak CICERO. *Pro Gaio Rabirio perduellionis reo* 11, 31. Naopak se spontánním davovým lynčem, jak ho líčí, byť s různými neshodami, tradice historiografická, by představa pozdějšího spojování Saturninovy smrti s hněvem coby její příčinou byla kompatibilnější.

¹²³ K zmíněné zprávě srv. výše na s. 306 s pozn. 55 a k tomu dále LACHENAUD – COUDRY, ref. 55, s. 144 v pozn. 157, kteří uvažují, zda k jeho zavraždění nevedla Fraátova snaha navázat koncem třetí války s Mithridátem vztahy s Pompeiem, což přinejmenším není nepravděpodobné, a současně si lze představit, že to mohlo vyvolat hněv jeho synů, který mohl být v líčení nějakého nedochovaného pramene patřičně, nebo i nepatřičně vyzdvížen.

¹²⁴ Oba zmíněné důvody, byť ten druhý jako nejistý, uvádí FLAVIUS IOSEPHUS. *Antiquitates Iudaeae* XVIII, 2, 4 [42].

¹²⁵ Srv. SENECA. *Oedipus* 217-218; 221-222; 234-236; 257; 274-278; 286-287; 665-666; 765-783. Pravda, tamtéž 769-771 Oidipús vzpomíná, že starce, tedy Laia, zabil, protože ten na něj najížděl vozem, což může budit dojem, že ho k tomu přiměl hněv, ale přesto není ani náznakem zmíněn a jistě to není jediná možná – a proto nutně připadající na mysl – pohnutka, která v takové situaci zapříčiní takový čin.

situaci prostě pohrdali¹²⁶. Tuto druhou možnost formou vlastních úvah nadhazuje i Velleius Paterculus, v podstatě obě klade do úst Potheinovi Lucanus, Plútarchos líčí poradu Ptolemáiových rádců, kteří se snažili odhadnout, co bude pro ně samé nejvýhodnější, a podle Appiána se chtěli Caesarovi zavděčit¹²⁷. I Caligulovy důvody k zabití Ptolemáia z Mauretanie však jsou přinejmenším nejasné. Cassius Dio tvrdí, že se k tomu rozhodl poté, co zjistil, že je Ptolemáios bohatý, podle Suetonia jeho smrt způsobil obdiv obecnosti v aréně k jeho purpurovému rouchu¹²⁸. Hněv coby příčinu by jistě bylo lze spojovat spíše s podáním Suetoniovým, zatímco kdyby správná, respektive známá Senecovi, byla verze Dionova, pouze by nebylo možné zcela vyloučit, že v ní nějakou roli hrál¹²⁹.

Zda je možné přisuzovat hněvu smrt Ježíšovu¹³⁰, je otázkou. Evangelní tradice sice vykresluje křičící Židy žádající jeho smrt velmi barvitě, nicméně přímo o jejich hněvu nemluví, pouze o zášti, kterou ovšem měl za důvod, proč mu Ježíše vydali, považovat Pilát¹³¹. Přesto není důvod pochybovat o tom, že pokud by podobný motiv existoval už i v nějaké starší (ale zároveň už spíše písemně fixované) podobě této tradice a Seneca by ji znal, mohl by na jejím základě Ježíše považovat za oběť hněvu velmi snadno, zatímco to, že Kaifáš navrhuje jeho odstranění z jiných důvodů, totiž aby byli ochráněni Jeruzalém i Židé před nebezpečím zákroku Římanů proti Ježíšovi¹³², bylo jistě mimo rozlišovací schopnosti nezúčastněného římského intelektuála, i kdyby i tento detail tatáž starší podoba evangelní tradice už také obsahovala. Právě role Židů je však v celém pašijovém příběhu prvkem přinejmenším problematickým¹³³, pročež Ježíše nelze preferovat, pokud

¹²⁶ CAESAR. *Commentarii de bello civili* III, 104, 1.

¹²⁷ VELLEIUS PATERCULUS. *Historia Romana* II, 53, 2; LUCANUS. *Pharsalia* VIII, 485-487 a 496-505; PLUTARCHUS. *Pompeius* 77, 5-7; APPIANUS. *Bellum civile* II, 84, 354 a srv. i tamtéž II, 86, 361. S touhou se Caesarovi zavděčit operuje také OROSIUS. *Historiae adversum paganos* VI, 15, 28.

¹²⁸ CASSIUS DIO. *Historia Romana* LIX, 25, 1 a srv. i výše v pozn. 98 ke stavu dochování celé příslušné pasáže, respektive SÜETONIUS. *Caligula* 35, 1 a srv. i 26, 1, kde je ovšem jen naznačeno, že Caligula Ptolemáiovi způsobil něco nepatřičného.

¹²⁹ A podobně spekulovat je možné i tehdy, pokud skutečnou příčinou Ptolemáiova zabití byla revolta zmíněná výše na s. 313 s pozn. 99, která by tak musela vypuknout už před jeho smrtí, ale v době, kdy už pobýval v Římě, nebo jeho zapletení do Gaetulicova spiknutí, jak o tom uvažují moderní badatelé, k čemuž srv. DIO: *The Julio-Claudians. Selection from Books 58-63 of the Roman History of Cassius Dio. Translated and with historical commentary by Jonathan EDMONDSON.* [London]: The London Association of Classical Teachers, 1992, s. 175, koment. k 25.1. V tomto případě by navíc nebylo nutné předpokládat existenci dnes nedochovaného písemného pramene, který by v souvislosti s těmito událostmi hněv tematizoval, nicméně znamenalo by to, že tyto soudobé události a případná role hněvu v nich byly v Římě dobře známy a Seneca se právě na to mohl spoléhat.

¹³⁰ Jak to činí HERRMANN, ref. 10, s. 45: „la «colère» étant considérée comme celle de son propre peuple“.

¹³¹ Tak *Evangelium secundum Marcum* 15, 10 a podle něho i *Evangelium secundum Matthaeum* 27, 18; formulací, kterou oba autoři použili, je *διὰ φθόνου*. K hněvu vůči Ježíšovi, ovšem při jiných příležitostech než během jeho soudu a ukřižování, srv. *Evangelium secundum Matthaeum* 21, 15 a *Evangelium secundum Lucam* 4, 28.

¹³² Srv. *Evangelium secundum Ioannem* 11, 47-50.

¹³³ Navíc z hlediska zájmu této studie nejde jen o, i tak historicky silně pochybnou, odpovědnost Židů za Ježíšovu smrt, pro niž sice lze argumentovat relativně brzkou zmínkou už v *Epistula I ad Thessalonicenses* 2, 15, proti ní ovšem, kromě toho, co následuje v této poznámce, velmi

se některý z ostatních kandidátů jeví jako oběť hněvu jednoznačněji. Gavius takovým kandidátem ovšem není, podle Cicera byl totiž Verrem neprávem poslán do *lautumií*, odkud sice uprchl, v Messáně však prohlašoval, že si na to v Římě bude stěžovat, místní úředník byl ale Verrovým komplicem, a proto ho nechal zatknout a Verra přivolat¹³⁴. Z jeho strany tak šlo především o pokus zamezit budoucím problémům, který samozřejmě mohl doprovázet hněvem, i tak by však takový případ mohl Seneca těžko prohlašovat přímo za důsledek hněvu. Hannibala, syna Giskónova, tak ale naopak bezpochyby prezentovat mohl, byť prameny to přímo nečiní, nicméně zabili-li ho jeho vlastní vojáci, kteří přežili boj, v němž velel a byl poražen¹³⁵, o jiné motivaci než jejich hněvu snad ani uvažovat nelze. A stejně tak bylo možné považovat za oběť hněvu i druhého Hannibala, jehož vzbouření žoldnéři pověsili na kříž, z něhož předtím sňali svého už dříve zajatého vlastního velitele Spendia¹³⁶.

Zvážení role, kterou k jejich smrti přispěl či naopak nepřispěl hněv, tedy oprávněnost těch kterých návrhů k identifikaci se Senecovými *duces* dále projasnilo, posoudit je však třeba ještě poslední moment, totiž případná vyjádření samotného Senecy, nebyla-li zohledněna už výše, o tom kterém kandidátovi, a to samozřejmě v tom smyslu, zda neposilují, nebo naopak neproblematicují

opodstatněným podezřením, že celá pasáž tamtéž 2, 13-16 je pozdější interpolací, k čemuž srv. PEARSON, Birger A. 1 Thessalonians 2:13-16: A Deutero-Pauline Interpolation. In *The Harvard Theological Review*, 1971, roč. 64, s. 79-94 (který ostatně na s. 85 oprávněně upozorňuje i na *Epistula I ad Corinthios* 2, 8, jíž lze nejlépe rozumět tak, že podle skutečného Pavla ležela odpovědnost naopak na Římanech) a SCHMIDT, Daryl. 1 Thess 2:13-16: Linguistic Evidence for an Interpolation. In *Journal of Biblical Literature*, 1983, roč. 102, s. 269-279. Ona starší podoba evangelní tradice, kterou by Seneca musel znát, by totiž musela být už tak detailní a propracovaná, že by obsahovala výše zmíněné scény, jak jsou známe až právě z evangelií, které zakládají dojem, že Ježíš mohl být považován za oběť hněvu Židů. Jenže právě to, že by tato tradice byla už ve své ranější fázi takto detailní a propracovaná, se samo o sobě pravděpodobně nezdá. Zcela vyloučit existenci nějaké podoby takových scén už pro výše (na s. 299) probranou dobu vzniku spisu *De ira*, v kterémžto případě by se dalo uvažovat i o tom, že reflektují historickou realitu, se ale samozřejmě také může zdát ošemetné. Eventuální identifikace mechanismů, jak mohly vzniknout, kdyby reálný základ neměly – typicky připodobňováním Ježíšova působení starozákonním předpovědím či vzorům, tedy zde prorokům zabitým Židy, dále vymežováním se vůči Židům, které bylo jako potenciální oponenty i konkurenty třeba zdiskreditovat, či snahou o eliminaci prvků, které mohly křesťanství stavět do špatného světla v očích Římanů, tedy i faktu, že ústřední postava křesťanství byla odsouzena a popravena římskou autoritou – nic z toho totiž nemusí nutně být považováno za rozhodující důkaz, že reálný základ mít vůbec nemohou. S rozumnou mírou pravděpodobnosti, kterou v dané situaci za jistotu považovat lze, to však lze vyloučit na základě historického kontextu jednak samotného období Ježíšova působení, v němž přímo jeho konfrontace s Židy, jak je vyličená v evangeliích, postrádá motivaci, a jednak období vzniku evangelií (i výše zmíněné interpolace) po dobytí Jeruzaléma a zničení chrámu Římany, kdy ke konfrontaci jeho následovníků s Židy skutečně docházelo, k čemuž srv. PEARSON, tamtéž, s. 91-94 a v širším kontextu diskuse o možnostech dospět k věrohodnější představě událostí vedoucích k Ježíšovu ukřižování COHEN, Jeremy. *Christ Killers: The Jews and the Passion from the Bible to the Big Screen*. Oxford / New York: Oxford University Press, 2007, zejm. s. 15-36, ale i 37-53 a 149-150.

¹³⁴ Tak CICERO. *Actio in C. Verrem secunda* V, 61, 160–62, 160 a srv. i 63, 164.

¹³⁵ Na těchto rámcových okolnostech se všechny čtyři prameny citované výše v pozn. 103 shodují.

¹³⁶ Srv. POLYBIUS. *Historiae* I, 86, 4 a 86, 6.

možnost, že právě je mohl mít na mysli i v *De ira*. V zásadě jsou k dispozici dvě, která by dojmem relevantnosti působit mohla.

Pokud jde o Tiberia Graccha, Seneca sám si ho zřejmě vážil: „Cornelia však viděla zabitě a nepohřbené Tiberia a Gaia, jejichž velikost uzná i ten, kdo je nepovažuje za dobré muže. A přece těm, kteří ji utěšovali a litovali, jak je nešťastná, pravila: «Nikdy neřeknu, že jsem nešťastná, když jsem dala život Gracchům!»¹³⁷. To poněkud ubírá na nepravděpodobnosti možnosti, že mohl kvitovat nějakou progracchovskou tradici, která by ho líčila jako oběť hněvu¹³⁸. A naopak, Ptolemáia z Mauretanie sice zmínil jen v souvislosti s tím, že byl, snad Caligulou, poslán do vyhnanství¹³⁹, to ale nemůže znamenat, že neznal také okolnosti jeho smrti, jak byly popsány prameny pozdějšími, než jsou jeho spisy.

Tím už jsou vzaty v potaz všechny potřebné okolnosti a je možné postoupit k jakémusi závěrečnému verdiktu. Vzhledem k tomu, že není známo nic o tom, že by Tarquinius Priscus měl zemřít v posteli, je třeba před ním dát přednost Kandaulovi, který naopak Senecovým údajům vyhovuje bez problémů. Stejně tak Filippos nezemřel přímo při hostině, zatímco proti Kleitovi žádnou tak závažnou námitku vznést nelze¹⁴⁰. Jelikož však byli tito dva současníky a oba ne-Římané, není právě zde jednoznačné rozhodnutí mezi nimi až tak nutné. Na foru či v jeho dohledu, byť ne při soudním řízení, ale aspoň kvůli zákonům, podle nichž soudil, mohl být zabit nejspíše Asellio, zatímco Tiberius Gracchus ani Saturninus zřejmě nebyli zabiti na takovém místě, aby byla jejich smrt podívanou pro forum, nebyli rozsápáni a obtížněji než Aselliona je bylo lze považovat za oběti hněvu¹⁴¹. Oběti otcovraždy byl spíše Fraátés III. než Fraátés IV., další okolnosti jeho smrti však neznáme, takže s ním nelze počítat s tak velmi slušnou mírou jistoty jako s předchozími třemi (a s ním lze vyloučit Laia). Naopak na Pompeia coby vůdce, jemuž z hněvu proklála hrdlo ruka otrokova, pomýšlet nelze, otázkou však je i to, zda by jím mohl být Ptolemáios z Mauretanie, protože v jeho případě důležité informace také postrádáme, ale jejich případné domýšlení je k možnosti považovat ho za pátého z *duces* příznivé jen za určitých okolností¹⁴². Tato identifikace je přitom klíčová k posouzení možnosti identifikovat šestého, ukřižovaného vůdce, protože byť Herrmannova představa střídání Římanů a cizích vůdců bere za své, teprve s Ptolemáiem by padla i možnost, že jsou seřazeni chronologicky¹⁴³. I přes-

¹³⁷ SENECA. *Ad Marciam de consolatione* 16, 3 *Tiberium Gaiumque, quos etiam qui bonos uiros negauerit magnos fatebitur, et occisos uidit et insepultos. Consolantibus tamen miseramque dicentibus «numquam» inquit «non felicem me dicam, quae Gracchos peperit.»* Český překlad dle BAHNÍK, ref. 21, s. 275.

¹³⁸ K čemuž srv. výše v pozn. 115.

¹³⁹ SENECA. *De tranquillitate animi* 11, 12.

¹⁴⁰ Váhu možných námitek naznačených výše v pozn. 65 a na s. 308 s pozn. 66 ani spekulativní podpůrné indicie ve prospěch Filippův výše v pozn. 52 nelze považovat za dostatečnou, aby vyvážila tuto zásadní vznesenou proti Filippovi.

¹⁴¹ Problematické indicie v jejich prospěch uvažované výše na s. 309 s pozn. 77, v pozn. 116 a výše na této s. 320, pokud jde o Tiberia Graccha, a v pozn. 89, pokud jde o Saturnina, tento verdikt zvrátit nemohou.

¹⁴² K nimž srv. výše na s. 313 a 318.

¹⁴³ Alespoň mně totiž není znám nikdo, kdo by vyhovoval Senecovým údajům o šestém z *duces* a současně by jeho smrt bylo možné klást do krátkého období mezi smrtí Ptolemáiovou a vznikem spisu *De ira*, k jehož dataci srv. výše na s. 299. A vzhledem k tomu, že o událostech tohoto

to nelze, než konstatovat, že totožnost pátého vůdce musí zůstat otevřená. Pokud jde o šestého, lze vyloučit Gavia, oba Hannibalové se ale zdají přijatelní, a to výrazně snáze než Ježíš. Právě v jeho prospěch ale naopak hraje zmíněná možnost, že tito *duces* jsou seřazeni chronologicky. Zda tomu tak je, nelze rozhodnout, ale je pravdou, že se to jednak zdá lehce pravděpodobnější *a priori* a jednak fakt, že první čtyři z šesti *duces* chronologicky seřazeni jsou, je přinejmenším nepominutelnou indicií, že by tak tomu mohlo být v případě pátého a šestého.

Závěr, který lze vyvodit směrem k možnosti zařadit Senecovu zprávu mezi ježíšovská testimonia, tak musí být formulován se všemi výhradami, které zde vyplynuly. Ježíšovským testimoniem může být pouze tehdy, jsou-li Senecovi *duces* seřazeni chronologicky, což rozhodně nelze vyloučit, ba je to pravděpodobnější než opak, ale nic víc. Dalším samozřejmým limitem je, že Ježíš v této zprávě není přímo jmenován. Proto s ním lze pracovat nanejvýš tak, že to, že ho Seneca měl na mysli, je jen zajímavou možností, a všechny další konstrukce, které by na této jeho takto chápané zprávě měly být stavěny, musejí být vnímány přesně stejně, tedy jen jako zajímavé možnosti. Takovou konstrukcí, již by jako zajímavou možnost tato zpráva chápaná jako ježíšovské testimonium podporovala, by pak bylo i to, že Ježíše by na jejím základě zřejmě bylo třeba považovat za oběť hněvu. Jak totiž bylo vyloženo výše¹⁴⁴, možnost považovat to, že byl obětí hněvu, naopak za indicii, která by podporovala identifikaci šestého z těchto *duces* s Ježíšem, je velmi pochybná. Kdo se na něj ovšem případně měl hněvat, k tomu Senecova zpráva žádné vodítko neposkytuje a muselo by to zůstat otevřené.

Druhou zajímavou možností by mohly být úvahy směrem k dataci spisu *De ira*, ale tím pádem i tohoto případného testimonia. Pokud by totiž Seneca měl mít nějaké informace o Ježíšovi, nabízejí se i dvě konkrétní možnosti, jak je mohl získat. Tou první jsou události v Římě roku 49 n. l. zmíněné Suetoniem¹⁴⁵, které zažít mohl, protože na počátku toho roku se díky Agrippině, čerstvě vdané za Claudia, směl vrátit ze svého korsického vyhnanství¹⁴⁶. A protože byl navíc pověřen *praeturou*, šlo by dokonce spekulovat o jeho účasti na řešení této aféry¹⁴⁷, stejně jako o tom, že snad díky ní mohl počítat s alespoň nějakou letmou obeznámeností své-

období jsme informováni velmi obstojně, troufám si rovnou vyloučit možnost, že bychom o něm takovém pouze nevěděli.

¹⁴⁴ Na s. 318n. s pozn. 133.

¹⁴⁵ Srv. výše na s. 300.

¹⁴⁶ K následnosti obou momentů v líčení událostí počátku roku 49 srv. TACITUS. *Annales* XII, 8, 1-2. Samotný rok potvrzuje i TACITUS. *Annales* XIV, 53, 2, kde Seneca v líčení událostí roku 62 připomíná Neronovi, že jeho vychovatelem je už čtrnáctým rokem, přičemž to, že se jím stal hned po svém návratu z vyhnanství, vyplývá opět z první z odkazovaných Tacitových zpráv.

¹⁴⁷ Udělení *praetury* společně s povolením návratu bohužel bez dalšího zmiňuje jen TACITUS. *Annales* XII, 8, 2, takže nic bližšího o jejím výkonu není známo. Obecně k vývoji kompetencí tohoto úřadu za principátu srv. DE MARTINO, Francesco. *Storia della costituzione romana*, Vol. IV, parte prima. Napoli: Jovene, 1974, s. 621-626: množství *praetorů* se zvyšovalo a byli pověřováni i různými novými pravomocemi, zejména v oblasti finanční, jejich tradiční však zůstávaly zachovány též. Je ale samozřejmě otázkou, zda v rámci této aféry spolu její strany vedly i spory takové povahy, aby spadaly např. do gesce *praetora peregrina*. Další otázky, které se nabízejí, tak jsou nadále spekulacemi, např. proč se Seneca, který by se, pokud se na řešení aféry podílel, musel v Ježíšově případě přinejmenším obstojně zorientovat, jak by tom svědčila zmínka v *De ira*, o jeho následnících v Římě později už nezmínil, na což by se ovšem nabízela odpověď, že

ho publika s Ježíšovým případem. Potřebné informace však Seneca mohl dostat i od svého bratra Galliona, který by je měl od Pavla či od Židů, kteří ho před ním coby správcem provincie Achaie obžalovali¹⁴⁸. V tomto druhém případě je ovšem otázkou, zda by mohl očekávat pochopení svého publika¹⁴⁹, a navíc by to bylo možné jen při následující prakticky neuvěřitelné shodě okolností: Gallio by musel svůj achajský prokonsulát zahájit ještě jako Novatus, brzy nato by proběhl soud s Pavlem, v jehož vyličení sice už figuruje pod jménem Gallio, ale to by mohlo být poplatné pozdějšímu, a případně celkem pochopitelnému, omylu autora *Skutků*. Poté by ho buď navštívil Seneca v Achaii, nebo by on z nějakého důvodu odcestoval do Říma, sdělil by Senecovi informace o křesťanech a Ježíšovi (případně by mu o nich mohl jen napsat v dopise), Seneca by je zapracoval do svého spisu *De ira*, který by mu, stále jako Novatovi, věnoval. Teprve poté by byl adoptován a už jako Gallio se vrátil do Achaie, aby jeho tamější přítomnost zaznamenaly naše prameny, které ho v souvislosti s ní uvádějí vždy právě pod jménem Gallio¹⁵⁰. V obou případech by však Senecovo případné ježíšovské testimonium nebylo nejstarším, respektive v prvním by asi nebylo možné počítat s tím, že Seneca sepsal a vydal celý spis *De ira* dříve než Claudius svou vyhlášku¹⁵¹, v druhém by vzniklo až roku 51 či 52. Že by však nejstarším nebylo, je velmi pravděpodobné i v případě, že by Seneca získal své informace prostřednictvím ještě jiného, neznámého kanálu. Vzhledem k jeho výše zmíněnému nucenému pobytu na Korsice v letech 41-49¹⁵² totiž nelze příliš počítat s tím, že by se o Ježíšovi dozvěděl už právě tam.

Všechny tyto i jakékoli podobné úvahy je však třeba uzavřít opětovným zdůrazněním, že to, zda se vůbec o Ježíšovi něco dozvěděl a právě to přetavil do anonymní narážky v *De ira*, je jen zajímavou, ale velmi nepravděpodobnou, ba spíše jen ne zcela vylučitelnou možností.

v době jeho literární aktivity se už nikdy natolik významnou komunitou, aby opět zaujali jeho pozornost, nestali.

¹⁴⁸ K čemuž srv. *Acta apostolorum* 18, 12-17, z jejichž vyličení se ovšem nezdá, že by Gallio sám o nějaké informace stál, nebo mu byly aspoň podány proti jeho vůli. Jako o další možné možnosti v řetězci o tom však samozřejmě možné uvažovat je.

¹⁴⁹ Jelikož však dedikantem spisu byl zřejmě právě Gallio, k čemuž srv. výše na s. 299 s pozn. 24, tak v tomto smyslu možná ano.

¹⁵⁰ Gallionův achajský prokonsulát zmiňují dle PIR² I 757 tři prameny, výše v pozn. 25 probraný nápis, *Skutky apoštolské* odkazované výše v pozn. 148 a SENECA. *Epistulae morales ad Lucilium* XVII, 104, 1. Všechny ho označují jako Galliona, ale kromě nápisu to nemusí být signifikantní, protože autor *Skutků* píšící po několika desetiletích se v tomto detailu mohl zmylit a Senecova zmínka sama je až pozdější, tedy z doby, kdy se už jmenoval Gallio, a vztahuje se k jeho prokonsulátu jako celku, takže ho označuje právě tímto jménem celkem pochopitelně. Dále Seneca zmiňuje, že když Gallio dostal v Achaii horečku, přičítal ji tamnímu prostředí a ihned vstoupil na loď, přičemž to, že na čas odjel do Říma, lze předpokládat. Z nápisu zase plyne, že Gallionův prokonsulát padl do roku 52, ale na základě vnitřní chronologie *Skutků* se předpokládá, že začal už v roce 51 a právě tehdy byl obžalován Pavel, k čemuž srv. další literaturu odkazovanou v PIR² I 757.

¹⁵¹ K níž srv. výše na s. 300 s pozn. 29.

¹⁵² Na pramenné zprávy k němu i k jeho trvání odkazuje PIR² A 617.

Seznam použitých pramenů a literatury:**Publikované prameny:**

- ACHILLE TATIUS d'Alexandrie. Le Roman de Leucippé et Clitophon. Texte établi et traduit par Jean-Philippe GARNAUD. Paris: Les Belles Lettres, 1991.
- Lucii AMPELII Liber memorialis. Edidit Erwin ASSMANN. Lipsiae: Teubner, 1935.
- Anthologia Graeca. Buch VII-VIII. 2. verbesserte Auflage. Griechisch-Deutsch ed. Hermann BECKBY. München: Heimeran, 1965.
- Appendix Vergiliana. Recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt W. V. CLAUSEN – F. R. D. GOODYEAR – E. J. KENNEY – J. A. RICHMOND. Oxonii: Clarendon, 1989.
- APPIANI Historia Romana. Vol. I. Ediderunt P. VIERECK et A. G. ROOS, editio stereotypa correctior, addenda et corrigenda adiecit E. GABBA. Lipsiae: Teubner, 1962.
- APPIANI Historia Romana. Ex recensione Ludovici Mendelssohnii editio altera correctior curante Paulo VIERECK. Volumen alterum. Lipsiae: Teubner, 1905.
- APPIANOS. Zrod římského impéria. Přeložili Jan BURIAN a Bohumila MOUCHOVÁ. Praha: Svoboda, 1986 [= Antická knihovna, sv. 55].
- Flavii ARRIANI quae exstant omnia. Edidit A. G. ROOS. Vol. I, Alexandri Anabasis. Editio stereotypa correctior, addenda et corrigenda adiecit G. WIRTH. Lipsiae: Teubner, 1967.
- ARRIÁNOS. Tažení Alexandra Velikého. Přeložil Jaromír BĚLSKÝ. Praha: Svoboda, 1972 [= Antická knihovna, sv. 14].
- ATHENAEI Navcratitae Dipnosophistarvm libri XV. Recensuit Georgivs KAIBEL. Vol. III. Lipsiae: Teubner, 1890.
- C. Ivli CAESARIS Commentariorvm libri III de bello civili. Recognovit brevis adnotatione critica instruxit C. DAMON. Oxonii: Clarendon, 2015.
- M. Tvlli CICERONIS Orationes I. Recognovit brevis adnotatione critica instruxit Albertvs Cvrtis CLARK. Oxonii: Clarendon, 1970.
- M. Tvlli CICERONIS Orationes II. Recognovit brevis adnotatione critica instruxit Albertvs Cvrtis CLARK. Editionis alterivs impressio nova paucis locis correcta. Oxonii: Clarendon, s. a.
- M. Tvlli CICERONIS Orationes III. Recognovit brevis adnotatione critica instruxit Gvlielmvs PETERSON. Editio altera recognita et emendata. Oxonii: Clarendon, 1960.
- M. Tvlli CICERONIS Orationes IV. Recognovit brevis adnotatione critica instruxit Albertvs Cvrtis CLARK. Oxonii: Clarendon, 1978.
- M. Tvlli CICERONIS Rhetorica. Recognovit brevis adnotatione critica instruxit A. S. WILKINS. Tomvs II. Oxonii: Clarendon, 2012.
- M. Tulli CICERONIS scripta quae manserunt omnia. Fasc. 44, Tusculanae disputationes. Recognovit M. POHLENZ. Lipsiae: Teubner, 1918.
- M. Tvlli CICERONIS scripta quae manservnt omnia. Fasc. 46, De divinatione, De fato, Timaevs. Edidit Remo GIOMINI. Leipzig: Teubner, 1975.
- Marcus Tullius CICERO. Tuskulské hovory. Přeložil Václav BAHNÍK. Praha: Svoboda, 1976 [= Antická knihovna, sv. 32].
- Quinte-CURCE. Histoires, tome II (livres VII-X). Texte établi et traduit par H. BARDON. Deuxieme tirage. Paris: Les Belles Lettres, 1965.
- DIO: The Julio-Claudians. Selection from Books 58–63 of the *Roman History* of Cassius Dio. Translated and with historical commentary by Jonathan EDMONDSON. [London]: The London Association of Classical Teachers, 1992.
- CASSII DIONIS Cocceiani Historiarvm Romanarvm quae svpersvnt. Edidit Vrsvlvs Philippvs BOISSEVAIN. Volvmen I. Berolini: Weidmann, 1895.

- CASSII DIONIS Cocceiani Historiarvm Romanarvm quae svpersvnt. Edidit Vrsvlvs Philippvs BOISSEVAIN. Volvmen II. Berolini: Weidmann, 1898.
- DION CASSIUS. Histoire Romaine, livres 38, 39 & 40. Texte établi par Guy LACHENAUD, traduit et commenté par Guy LACHENAUD et Marianne COUDRY. Paris: Les Belles Lettres, 2011.
- DIODORI Bibliotheca historica. Editionem primam curavit Imm. Bekker, alteram Ludovicus Dindorf, recognovit Curtius Theodorus FISCHER. Vol. IV. Lipsiae: Teubner, 1906.
- DIODORI Bibliotheca historica. Post I. Bekker et L. Dindorf recognovit C. Th. FISCHER. Vol. VI. Stvtgardiae: Teubner, 1991.
- DIONYSI HALICARNASENSIS Antiquitatum Romanarum quae supersunt. Edidit Carolus JACOBY. Volumen primum. Lipsiae: Teubner, 1885.
- DIONYSI HALICARNASENSIS Antiquitatum Romanarum quae supersunt. Edidit Carolus JACOBY. Volumen alterum. Lipsiae: Teubner, 1888.
- Lucius Annaeus FLORUS. Epitome of Roman History. CORNELIUS NEPOS. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press / London: Heinemann, 1960.
- FLORUS. Oeuvres, tome I. Texte établi et traduit par Paul JAL. Paris: Les Belles Lettres, 1967.
- FLORUS. Oeuvres, tome II. Texte établi et traduit par Paul JAL. Paris: Les Belles Lettres, 1967.
- Die Fragmente der griechischen Historiker. Von Felix JACOBY. Zweiter Teil, Zeitgeschichte, A, Universalgeschichte und Hellenika. Berlin: Weidmann, 1926.
- HERODOTI Historiae. Recognovit brevique adnotatione critica instrvxit Carolus HUDE. Editio tertia, tomvs prior. Oxonii: Clarendon, 1960.
- Les Hommes illustres de la ville de Rome. Texte établi et traduit par Paul Marius MARTIN. Paris: Les Belles Lettres, 2016.
- Flavii IOSEPHI Opera. Edidit et apparatv critico instrvxit Benedictvs NIESE. Vol. IV. Berolini: Weidmann, 1890.
- M. Ivniiani IVSTINI Epitoma Historiarvm Philippicarvm Pompei Trogi. Post Franciscvm Rvehl itervm edidit Otto SEEL. Stvtgardiae: Teubner, 1985.
- Abrégés des livres de l'Histoire Romaine de Tite-LIVE. Tome XXXIV – 1re partie, « Periochae » transmises par les manuscrits (Periochae 1-69). Text établi et traduit par Paul JAL. Paris: Les Belles Lettres, 1984.
- Abrégés des livres de l'Histoire Romaine de Tite-LIVE. Tome XXXIV – 2e partie, « Periochae » transmises par les manuscrits (Periochae 70-142) et par le Papyrus d'Oxyrhynchos. Text établi et traduit par Paul JAL. Paris: Les Belles Lettres, 1984.
- Titi LIVI Ab Vrbe condita. Recognovit et adnotatione critica instrvxit Robertvs Maxwell OGILVIE. Tomvs I. Libri I-V. Oxonii: Clarendon, 1974.
- LIVIUS. Dějiny VII. Přeložili Marie HUSOVÁ a Pavel KUCHARSKÝ. Praha: Svoboda, 1979 [=Antická knihovna, sv. 40].
- M. Annaei LUCANI De bello civili libri X. Edidit D. R. SHACKLETON BAILEY. Editio altera. Stvtgardiae et Lipsiae: Teubner, 1997.
- Novum Testamentum Graece. Post Eberhard et Erwin Nestle editione vicesima septima revisa communiter ediderunt Barbara et Kurt ALAND, Johannes KARAVIDOPOULOS, Carlo M. MARTINI, Bruce M. METZGER. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2006.
- OROSE. Histoires (Contre les Païens). Tome II, livres IV-VI. Texte établi et traduit par Marie-Pierre ARNAUD-LINDET. Paris: Les Belles Lettres, 1991.
- PHOTIUS. Bibliothèque, tome III (« codices » 186-222). Texte établi et traduit par René HENRY. Paris: Les Belles Lettres, 1962.

- PLATON. Oeuvres complètes. Tome VI, La République, livres I-III. Texte établi et traduit par Emile CHAMBRY, avec introduction d'Auguste DIÈS. Paris: Les Belles Lettres, 1932.
- PLATONIS Opera. Recognovit breviqve adnotatione critica instrvxit Ioannes BURNET. Tomvs IV tetralogiam VIII continens. Oxonii: Clarendon, 1962.
- C. PLINI Caecili Secvndi Epistvlarvm libri decem. Recognovit breviqve adnotatione critica instrvxit R. A. B. MYNORS. Oxonii: Clarendon, 1966.
- C. PLINI Secvndi Natvralis historiae libri XXXVII. Post Lvdoici Iani obitvm recognovit et scriptvrae discrepantia adiecta edidit Carlovs MAYHOFF. Vol. I, libri I-VI. Lipsiae: Teubner, 1906.
- PLUTARCHI Moralia. Vol. II. Recensuerunt et emendaverunt W. NACHSTÄDT – W. SIEVEKING – J. B. TITCHENER. Leipzig: Teubner, 1971.
- PLUTARCHI Moralia. Vol. IV. Recensuit et emendavit C. HUBERT. Leipzig: Teubner, 1971.
- PLVTARCHI Vitae parallelae. Recognovervnt Cl. LINDSKOG et K. ZIEGLER. Vol. II, fasc. 2. Itervm recensvit K. ZIEGLER. Lipsiae: Teubner, 1968.
- PLVTARCHI Vitae parallelae. Recognovervnt Cl. LINDSKOG et K. ZIEGLER. Vol. III, fasc. 1. Itervm recensvit Konrat ZIEGLER. Leipzig: Teubner, 1971.
- PLVTARCHI Vitae parallelae. Recognovervnt Cl. LINDSKOG et K. ZIEGLER. Vol. III, fasc. 2. Itervm recensvit K. ZIEGLER. Leipzig: Teubner, 1973.
- POLYBE. Histoires, livre I. Texte établi et traduit par Paul PÉDECH. Paris: Les Belles Lettres, 1969.
- M. Fabi QVINTILIANI Institutionis oratoriae libri XII. Edidit Ludwig RADERMACHER. Pars secvnda libros VII-XII continens. Editio stereotypa correctior editionis primae, addenda et corrigenda collegit et adiecit Vinzenz BVCHHEIT. Lipsiae: Teubner, 1959.
- Rhétorique à Herennius. Texte établi et traduit par Guy ACHARD. Paris: Les Belles Lettres, 1989.
- SENECA. Anger, Mercy, Revenge. Translated by Robert A. KASTER and Martha C. NUSSBAUM. Chicago and London: University of Chicago Press, 2010.
- SENECA. Další Listy Luciliovi. Přeložil Václav BAHNÍK. Praha: Svoboda, 1984 [=Antická knihovna, sv. 51].
- L. Annaeus SENECA. De providentia, De constantia sapientis, De ira, Ad Marciam de consolatione – Über die Vorsehung, Über die Standhaftigkeit des Weisen, Über den Zorn, Trostschrift an Marcia. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Manfred ROSENBACH. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999.
- L. Annaeus SENECA. Minor Dialogues Together with the Dialogue On Clemency. Translated by Aubrey STEWART. London: Bell, 1889.
- SENECA. Moral essays. With an English translation by John W. BASORE. In three volumes, I. London: Heinemann / New York: Putnam, 1928.
- SENECA. O dobrodiních. Přeložil Václav BAHNÍK. Praha: Svoboda, 1991 [=Antická knihovna, sv. 63].
- Lucius Annaeus SENECA. O duševním klidu. Přeložil Václav BAHNÍK. Praha: Odeon / Baset, 1999 [= Antická knihovna, sv. 68].
- Lucius Annaeus SENECA. Výbor z Listů Luciliovi. Přeložil Bohumil RYBA. Praha: Svoboda, 1969 [= Antická knihovna, sv. 4].
- L. Annaei SENECAE Ad Lvcilivm Epistvlae morales. Recognovit et adnotatione critica instrvxit L. D. REYNOLDS. Tomvs I, libri I-XIII. Oxonii: Clarendon, 1987.
- L. Annaei SENECAE Ad Lvcilivm Epistvlae morales. Recognovit et adnotatione critica instrvxit L. D. REYNOLDS. Tomvs II, libri XIV-XX. Oxonii: Clarendon, 1989.

- L. Annaei SENECAE De beneficiis libri VII, De clementia libri II. Edidit Carolvs HOSIVS. Lipsiae: Teubner, 1900.
- L. Annaei SENECAE Dialogorvm libri dvodecim. Recognovit breviqve adnotatione critica instrvxit L. D. REYNOLDS. Oxonii: Clarendon, 1988.
- L. Annaei SENECAE Dialogorvm libros XII edidit Emil HERMES. Lipsiae: Teubner, 1905.
- L. Annaei SENECAE Opera quae supersunt. Recognovit et rerum indicem locupletissimum adiecit Fridericus HAASE. Vol. I. Lipsiae: Teubner, 1887.
- L. Annaei SENECAE Tragoediae, incertorvm avctorvm Hercvles [Oetaevs], Octavia. Recognovit breviqve adnotatione critica instrvxit Otto ZWIERLEIN. Oxonii: Clarendon, 1986.
- SÉNÉQUE. Dialogues, tome premier, De ira. Texte établi et traduit par A. BOURGERY. Paris: Les Belles-Lettres, 1942.
- Œuvres complètes de SÉNÉQUE LE PHILOSOPHE. Avec la traduction en français publiées sous la direction de M. Nisard. Paris: Didot, 1863.
- Œuvres complètes de SÉNÉQUE LE PHILOSOPHE. Traduction nouvelle avec une notice sur la vie et les écrits de l'auteur et des notes par J. BAILLARD. Tome premier. Paris: Hachette, 1914.
- C. SVETONI Tranqvilli De vita Caesarvm libros VIII et De grammaticis et rhetoribvs librorvm recognovit breviqve adnotatione critica instrvxit R. A. KASTER. Oxonii: Clarendon 2016.
- SUETONIUS. Životopisy dvanácti císařů. Přeložili Bohumil RYBA a Jana NECHUTOVÁ. Praha: Svoboda, 1974 [=Antická knihovna, sv. 24].
- Sylloge inscriptionum Graecarum. A Guilelmo DITTENBERGERO condita et aucta, nunc tertium edita. Volumen alterum. Lipsiae: Hirzel, 1917.
- P. Cornelii TACITI libri qvi svpersvnt. Tom. I, Ab excessv Divi Avgvsti. Edidit Henricvs HEVBNER. Stvtgardiae: Teubner, 1983.
- Ioannis TZETZAE Historiae. Recensuit Petrus Aloisius M. LEONE. Napoli: Libreria scientifica, 1968.
- VALERI MAXIMI Facta et dicta memorabilia, vol. I. Edidit John BRISCOE. Stvtgardiae et Lipsiae: Teubner, 1998.
- VALERI MAXIMI Facta et dicta memorabilia, vol. II. Edidit John BRISCOE. Stvtgardiae et Lipsiae: Teubner, 1998.
- VELLEI PATERCVLI Historiarvm ad M. Vinicivm consvlem libri dvo. Recognovit W. S. WATT. Editio correctior editionis primae. Stvtgardiae et Lipsiae: Teubner, 1998.
- VELLEIUS PATERCVLUS a FLORUS. Dvojí pohled na římské dějiny. Přeložila Bohumila MOUCHOVÁ. Praha: Arista / Baset 2013 [=Antická knihovna, sv. 82].
- Ioannis ZONARAE Epitome Historiarum. Caroli Ducangii suisque annotationibus edidit Ludovicus DINDORFIUS. Vol. II. Lipsiae: Teubner, 1869.

Monografie jako celek:

- BIRLEY, Anthony R. Onomasticon to the Younger Pliny, Letters and Panegyric. München / Leipzig: Saur, 2000.
- BUSA, Roberto – ZAMPOLLI, Antonio. Concordantiae Senecanae. Hildesheim / New York: Olms, 1975.
- CANFORA, Luciano. Gaius Iulius Caesar, demokratický diktátor. Praha: Vyšehrad, 2007.
- COHEN, Jeremy. Christ Killers: The Jews and the Passion from the Bible to the Big Screen. Oxford / New York: Oxford University Press, 2007.
- DE MARTINO, Francesco. Storia della costituzione romana, Vol. IV, parte prima. Napoli: Jovene, 1974.

- DEFERRARI, Roy J. – BARRY, M. *Inviolata* – McGUIRE, Martin R. P. *A Concordance of Ovid*. Washington: The Catholic University of America Press, 1939.
- HERRMANN, Léon. *Chrestos. Témoignages païens et juifs sur le christianisme du premier siècle*. Bruxelles: Latomus, 1970.
- HERRMANN, Léon. *Sénèque et les premiers chrétiens*. Bruxelles: Latomus, 1979.
- KUNKEL, Wolfgang. *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik*. Zweiter Abschnitt, *Die Magistratur von Wolfgang KUNKEL and Roland WITTMANN*. München: Beck, 1995 [= HdAW X.3.2.2].
- JOUANNOVÁ, Arlette. *Bartolomějská noc: zločin v zámku státu 24. srpna 1572*. Praha: Garamond, 2010.
- PLATNER, Samuel Ball. *A Topographical Dictionary of Ancient Rome, completed and revised by Thomas ASHBY*. London: Oxford University Press, 1929.
- RICHARDSON, Lawrence, Jr. *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Baltimore / London, The Johns Hopkins University Press: 1992.
- SHACKLETON BAILEY, David R. *Onomasticon to Cicero's Letters*. Stuttgart / Leipzig: Teubner, 1995.
- SHACKLETON BAILEY, David R. *Onomasticon to Cicero's Speeches*. Second revised edition. Stuttgart / Leipzig: Teubner, 1992.
- SHACKLETON BAILEY, David R. *Onomasticon to Cicero's Treatises*. Stuttgart / Leipzig: Teubner, 1996.
- SIEDSCHLAG, Edgar. *Martial-Konkordanz*. Hildesheim / New York: Olms, 1979.
- STECCHINI, Livio C. – SAMMER, Jan N. *The Gospel According to Seneca. A Tragedy in Five Acts*. New York: Quest, 1987.

Studie a články v časopisech a sbornících, kapitoly v kolektivních monografiích:

- ABEL, Karlhans. *Rf. Herrmann, Léon. Sénèque et les premiers chrétiens*. In *Gymnasium*, 1980, roč. 82, s. 351-353.
- ASSAR, Gholamreza F. *A Revised Parthian Chronology of the Period 91-55 BC*. In *Parthica*, 2006, roč. 8, s. 55-104.
- BÉRANGER, Jean. *Rf. Herrmann, Léon. Chrestos*. In *Museum Helveticum*, 1971, roč. 28, s. 252.
- CERESA-GASTALDO, Aldo. *Rf. Herrmann, Léon. Chrestos*. In *Maia*, 1973, roč. 25, s. 167-168.
- CERESA-GASTALDO, Aldo. *Rf. Herrmann, Léon. Sénèque et les premiers chrétiens*. In *Maia*, 1981, roč. 33, s. 270.
- COURCELLE, Pierre. *Rf. Herrmann, Léon. Chrestos*. In *Revue des études anciennes*, 1970, roč. 72, s. 487-488.
- COURTIL, Jean-Christophe. *Torture in Seneca's Philosophical Works: Between Justification and Condemnation*. In *WILDBERGER, Julia – COLISH, Marcia L. Seneca Philosophus*. Berlin / Boston: De Gruyter, 2014, s. 189-207.
- ENENKEL, Karl A. E. *Neo-Stoicism as an Antidote to Public Violence before Lipsius's De constantia: Johann Weyer's (Wier's) Anger Therapy, De ira morbo (1577)*. In *ENENKEL, Karl A. E. – TRANINGER, Anita. Discourses of Anger in the Early Modern Period*. Leiden / Boston: Brill, 2015, s. 49-96.
- ERNOUT, Alfred. *Rf. Herrmann, Léon. Chrestos*. In *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*, 1972, roč. 46, s. 164-165.
- FAUTH, Wolfgang. *Rf. Herrmann, Léon. Chrestos*. In *Gymnasium*, 1972, roč. 79, s. 463-466.
- FONTAINE, Jacques. *Rf. Herrmann, Léon. Chrestos*. In *Revue des études latine*, 1970, roč. 48, s. 640-641.

- FREND, William Hugh Clifford. Rf. Herrmann, Léon. Chrestos. In *Gnomon*, 1971, roč. 43, s. 723-724.
- GROAG, Edmund – GAHEIS, Alexander. Ti. Claudius Nero Germanicus [= Claudius 256]. In *RE*, III (1899), sl. 2778-2839.
- HADOT, Jean. Rf. Herrmann, Léon. Chrestos. In *Archives de sciences sociales des religions*, 1974, roč. 19, č. 38, s. 200 = Rf. Herrmann, Léon. Chrestos. In *L'Antiquité classique*, 1976, roč. 45, s. 734.
- HEY, Oskar. Dux. In *ThLL*, V (1909-1934), sl. 2316-2330.
- LANGLOIS, Pierre. Rf. Herrmann, Léon. Chrestos. In *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1971, s. 137-139.
- MÉNARD, Jacques-E. Rf. Herrmann, Léon. Chrestos. In *Revue de l'histoire des religions*, 1971, roč. 180, s. 196-197.
- MONTELEONE, Maria. De ira. In DAMSCHEN, Gregor – HEIL, Andreas – WAIDA, Mario. *Brill's Companion to Seneca, Philosopher and Dramatist*. Leiden / Boston: Brill, 2014, s. 127-134.
- MORAVOVÁ-BARBU, Magdalena. Seneca "*saepe noster*"? In *Listy filologické*, 2000, roč. 123, č. 3-4, s. 337-347.
- MORTUREUX, Bernard. Rf. Herrmann, Léon. Sénèque et les premiers chrétiens. In *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 1980, roč. 58, s. 669-670.
- OROZ, José. Rf. Herrmann, Léon. Sénèque et les premiers chrétiens. In *Helmantica*, 1981, roč. 32, s. 433-434.
- PEARSON, Birger A. 1 Thessalonians 2:13-16: A Deutero-Pauline Interpolation. In *The Harvard Theological Review*, 1971, roč. 64, s. 79-94.
- PIÑERO, F. Rf. Herrmann, Léon. Chrestos. In *Emerita*, 1972, roč. 40, s. 258-259.
- PIR² A 617 = STEIN, Arthur. L. *Annaeus Seneca*. In GROAG, Edmund – STEIN, Arthur. *Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III. Editio altera. Pars I. Berolini et Lipsiae: De Gruyter*, 1933, s. 102-104.
- PIR² I 757 = PETERSEN, Leiva. L. *Ivnius Gallio Annaeanus*. In STEIN, Arthur – PETERSEN, Leiva. *Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III. Editio altera. Pars IV. Berolini: De Gruyter*, 1952-1966, s. 335-336.
- PRCHLÍK, Ivan. Auctor nominis eius Christus: Tacitus' Knowledge of the Origins of Christianity. In *Acta Universitatis Carolinae Philologica*, 2017, č. 2, s. 95-110.
- PRCHLÍK, Ivan. Incestum ... et diros sacrorum ritus confingerent: Tacitus a údajný kruh římských křesťanských aristokratů kolem Iunie Lepidy. In AVRIGA. *Zprávy jednoty klasických filologů*, 2017, roč. 59, č. 2, s. 34-62.
- PRCHLÍK, Ivan. Ježíš řečený Christos' u Iosepha Flavia: Jistota nejistoty. In FRAŇO, Peter – HABAJ, Michal. *Antica Slavica*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2018, s. 77-152 a 280-286.
- PRCHLÍK, Ivan. Tacitus de Christianis: Kde získal Tacitus své informace o křesťanech? In AVRIGA. *Zprávy jednoty klasických filologů*, 2015, roč. 57, č. 1, s. 46-66.
- SAN MARTÍN, Miguel Ángel. Rf. Herrmann, Léon. Sénèque et les premiers chrétiens. In *Emerita*, 1982, roč. 50, s. 386-388.
- SCHMIDT, Daryl. 1 Thess 2:13-16: Linguistic Evidence for an Interpolation. In *Journal of Biblical Literature*, 1983, roč. 102, s. 269-279.
- SEEVER, James E. Rf. Herrmann, Léon. Chrestos. In *The Classical World*, 1971, roč. 64, s. 172-173.
- TURCAN, Robert. Rf. Herrmann, Léon. Sénèque et les premiers chrétiens. In *Revue de l'histoire des religions*, 1981, roč. 198, s. 329-330.
- WANKENNE, A. Rf. Herrmann, Léon. Sénèque et les premiers chrétiens. In *Les Études classiques*, 1980, roč. 48, s. 276.

Internetové zdroje:

- CARRIER, Richard. Josephus on Jesus? Why You Can't Cite Opinions Before 2014, 15. 2. 2017. Dostupné na internetu: <<https://www.richardcarrier.info/archives/12071>>.
- CARRIER, Richard. The Josephus Testimonium: Let's Just Admit It's Fake Already, 4. 5. 2015. Dostupné na internetu: <<https://www.richardcarrier.info/archives/7437>>.
- HUGHES, Philip John. Dishonour, Degradation and Display: Crucifixion in the Roman World. In HARTS & Minds: The Journal of Humanities and Arts, 2013/14, roč. 1, č. 3, s. 2-23. Dostupné na internetu: <http://media.wix.com/ugd/3089fd_df7187c57460442db5fc6d6ae7996df9.pdf>.
- HUMPHREYS, Kenneth. Witness to Jesus? – 2: Seneca and the Stoics. Jesus Never Existed, 2006. Dostupné na internetu: <<http://www.jesusneverexisted.com/seneca.html>>.
- SMITH, Ben C. Seneca. A Roman Philosopher. TextExcavation, naposledy upraveno 20. 1. 2009. Dostupné na internetu: <<http://www.textexcavation.com/seneca.html>>.
- STECCHINI, Livio C. – SAMMER, Jan N. The Gospel According to Seneca. A Tragedy in Five Acts. 1996. Dostupné na internetu: <<http://www.metrum.org/gosen/index.htm>>.

Počet slov: 21 969

Počet znakov vrátane medzier: 141 360